

GAZÂLÎ'YE GÖRE İTİKÂDÎ İSLÂM MEZHEPLERİ

Selim KILBAŞ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEMEL İSLÂMÎ BİLİMLER ANABİLİM DALI

Doç. Dr. Muhammet YAZICI

2011

Her Hakkı Saklıdır

**ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂMÎ BİLİMLER ANABİLİM DALI**

Selim KILBAŞ

GAZÂLÎ'YE GÖRE İTİKÂDÎ İSLÂM MEZHEPLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**TEZ YÖNETİCİSİ
Doç. Dr. Muhammet YAZICI**

ERZURUM-2011

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ BEYAN FORMU

12/07/2011..

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

BİLDİRİM

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum “Gazâlî’ye Göre İtikâdi İslâm Mezhepleri” adlı tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kağıt ve elektronik kopyalarının Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

. Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

. Tezim/Raporum sadece Atatürk Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.

. Tezimin/Raporumun 3 yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

12/ 07 /2011

Selim KILBAŞ

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Doç. Dr. Muhammet YAZICI danışmanlığında, Selim KILBAŞ tarafından hazırlanan bu çalışma 18 /07 / 2011 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından. Temel İslâmi Bilimler Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Doç. Dr. Muhammet YAZICI

İmza:

Jüri Üyesi : Doç. Dr. Sinan ÖGE

İmza:

Jüri Üyesi : Doç. Dr. Ruhattin YAZOĞLU

İmza:

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine aittir. 18 / 07/ 2011

Prof. Dr. Mustafa YILDIRIM
Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	III
ABSTRACT	IV
KISALTMALAR DİZİNİ	V
ÖNSÖZ.....	VI
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

GAZÂLÎ'NİN HAYATI, ŞAHSİYETİ, ESERLERİ VE YAŞADIĞI ÇEVRE

1.1. GAZÂLÎ'NİN HAYATI ŞAHSİYETİ ve ESERLERİ	12
1.1.1. Doğumu ve Doğduğu Çevre.....	12
1.1.2. İlmi Hayatı	12
1.1.3. Uzlet Hayatı	16
1.1.4. Eserleri	18
1.1.4.1. Kelâma Ait Eserleri	19
1.1.4.2. Diğer Eserleri.....	20
1.1.4.2.1. Fıkıh Alanındaki Eserleri	20
1.1.4.2.2. Metodoloji- Mantık Alanındaki Eserleri.....	21
1.1.4.2.3. Felsefe Alanındaki Eserleri.....	21
1.1.4.2.4. Tasavvuf Alanındaki Eserleri.....	21
1.1.5. Talebeleri	22
1.2. YAŞADIĞI ÇEVRE.....	22
1.3. GAZÂLÎ DIŞINDAKİ BAZI DÜŞÜNÜRLERİN MEZHEPLERE BAKIŞI..	24
1.3.1. İmam-ı Âzam Ebû Hanîfe.....	25
1.3.2. İmam Mâturîdi.....	26
1.3.3. İmam Eş'ari.....	28
1.3.4. İmâmü'l Hameyn el- Cüveyni.....	29
1.3.5. Fahrüddîn er- Râzi.....	30
1.3.6. Sa'du'ddin Taftazânî.....	32
1.3.7. İbn-i Teymiyye.....	33

İKİNCİ BÖLÜM

GAZÂLÎ'NİN MEZHEPLERE BAKIŞI

2.1. GENEL OLARAK MEZHEPLERE BAKIŞI.....	37
2.2. ÖZEL OLARAK MEZHEPLERE BAKIŞI.....	41
2.2.1. Selefiyye'ye Bakışı.....	41
2.2.2. Ehl-i sünnet'e Bakışı.....	47
2.2.3. Mu'tezile'ye Bakışı	48
2.2.4. Mürcie'ye Bakışı	54
2.2.5. Bâtınî Fırkalara Bakışı.....	58
2.2.6. Cebriyye'ye bakışı.....	64
2.2.7. Müşebbihe'ye Bakışı.....	64
2.2.8. Râfızîliğe Bakışı.....	66
2.2.9. Haşviyye'ye Bakışı.....	67
SONUÇ.....	69
KAYNAKÇA	72
ÖZGEÇMİŞ.....	75

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ
GAZÂLÎ'YE GÖRE İTİKADÎ İSLÂM MEZHEPLERİ

Selim KILBAŞ

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Muhammet YAZICI

2011 – Sayfa: VII + 75

Jüri: Doç. Dr. Muhammet YAZICI (Danışman)

Doç. Dr. Ruhattin YAZOĞLU

Doç. Dr. Sinan ÖGE

Farklı düşünme ve farklı karar alma insanın tabiatında olan bir özelliktir. Herkes aynı düşünüp aynı şekilde hareket etse yaşamın fazla bir cazibesi kalmazdı. İşte bu farklılıktan mezhepler doğmuştur. Bu tezde Gazâlî'nin mezheplere bakışı incelenmeye çalışılmıştır. Tez bir giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde mezheplerin ortaya çıkış sebepleri üzerinde durulmuştur. Birinci bölümde Gazâlî'nin hayatı, eserleri ve yaşadığı çevreden bahsedilmiştir. İkinci bölümde ise, Gazâlî'nin İtikadî İslâm mezheplerini nasıl değerlendirdiği konusu incelenmeye çalışılmıştır.

Gazâlî mezhepleri değerlendirirken hamâsetten uzak ilmi çerçevede değerlendirme yapmaya çalışmıştır. Tezimizde ayrıca Gazâlî'nin dışındaki bazı düşünürlerin itikadî İslâm mezhepleri hakkındaki görüşlerine yeri geldiğinde kısaca değinilmiştir. Ebû Hanîfe, Fahreddin Râzî, İbn-i Teymiyye bu düşünürlerden bazılarıdır.

Ehl-i sünnet kelâmcılarının bir kısmı, ehl-i sünnet dışında gördükleri itikadî İslâm mezhepleri hakkında sert ifadeler kullanırken, bir kısmı daha itidalli olmuştur. Gazâlî ikinci gruptaki kelâmcılar arasında değerlendirilebilir.

Anahtar Kelimeler: 1-Gazâlî 2- Mezhep 3-Ebû Hanîfe 4-Mu'tezile 5- Bâtınîlik

ABSTRACT

MASTER’S. THESIS

ISLAMIC SECTS ACCORDING TO GHAZALI

Selim KILBAŞ

Advisor: Assoc. Prof. Dr. Muhammet YAZICI

2011 – Page: VII + 75

Jury: Assoc. Prof. Dr. Muhammet YAZICI

Assoc. Prof. Dr. Sinan ÖGE

Assoc. Prof. Dr. Ruhattin YAZOĞLU

Thinking in different ways and thinking different decisions are some qualities which exist in the nature of human being. If everyone thought and acted some ways, the life would not have much attraction. Due to these differences sect appeared.

We tried to study the Ghazali’s view to the sect histories in this thesis. We have realised in our work that Ghazali tried to make evaluation which is in scientific frame and far heroism from while evaluating sects. While he was again evaluating the sect of his age, he tried hard not to announce them as they had sinned. Because, according to Ghazali most of mental arguments among sects are issues which belong to details. In our thesis also we mentioned some intellectual’s opinions about Islamic sects, out of Ghazali Abu Hanifa, Fakhr al- Din al- Razi, Ibn Taymiyya are some of them.

While some of theologists of Ahli’s - Sunnah were speaking harshly about Islamic sects which are out of Ahli’s - Sunnah, the other ones were more moderate about it.

Ghazali can be evaluated in the second theologists group

Key Words: Al- Ghazali, Sect, Abu Hanifa, Mutazilah, Batiniyya

KISALTMALAR

C.	: Cilt
Bkz.	: Bakınız
Çev.	: Çeviren
DiA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
h.	: Hicri
Hz.	: Hazreti
Nşr.	: Neşre hazırlayan
Şrh.	: Şerh eden
Thk.	:Tahkik
Trc.	: Tercüme Eden.
T.D.V.	: Türkiye Diyanet Vakfı
Yay.	: Yayınları, Yayınevi, Yayıncılık

ÖNSÖZ

Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazâlî (1058-1111) Selçuklular döneminde yaşamış büyük bir ilim adamı ve düşündürdür. Gazâlî başta kelâm, tasavvuf, fıkıh vb. olmak üzere ilim dünyasına birçok alanda önemli eserler kazandırmıştır. Onun ünü İslâm dünyasını aşmış ve o Batı’da da adından söz ettiren bir ilim adamı ve düşündür olmuştur.

Gazâlî hakkında İslâm dünyasında ve Batı’da birçok alanda çeşitli akademik çalışmalar yapılmıştır. Zira onun eserleri her çevreden İslâmî düşündür arasında hâlâ popülerliğini korumaktadır. Biz de bu çalışmamızda Gazâlî’nin eserlerinde itikadî İslâm mezheplerine bakış açısını incelemeye çalıştık.

Mezhep ve mezhepçilik meselesi sebepleri ne olursa olsun, aslında kökü insanlık tarihi kadar derinde olan bir olgudur. Bunun içindir ki İslâmiyetten sonra da insanlar arasında bir takım sebepler yüzünden mezhep çekişmeleri yaşanmış ve bu çekişmelerin sonu zaman zaman hiç de hoş olmayan bir şekilde neticelenmiştir. Bu sebeplerden bazısı iç kaynaklı, bazısı da dış kaynaklıdır. Diğer taraftan insanın kendi yapısından kaynaklanan farklılık duygusu da mevcuttur. Bu duygu bizzat Kur’ân-ı Kerim’de ortaya konulmuş ve farklılığın insanın tabiatında var olduğu vurgulanmıştır. İşte bütün bu sebeplerden dolayı Allahu Teâlâ sanki bu farklılık duygusuyla insanı başka bir açıdan imtihana tabi tutmakta, bu farklılık duygusunun bir kavga ve ayrılık sebebi mi, yoksa bir rahmet sebebi mi olacağını adeta test etmek istemektedir.

Gazâlî’nin yaşadığı dönem Büyük Selçukluların hem yükselme hem de duraklama devirlerine tekâbül eder. Bu dönemde Abbâsiler güç kaybetmiş ve Selçuklu egemenliğini tanımıştır. Şîîliğin ve Bâtınîliğin yıkıcı çalışmaları da bu dönemde İslâm dünyasının birliğine zarar vermiştir.

Gazâlî, mezhepler hakkındaki görüşlerini, yazdığı bazı eserlerinde ortaya koymuştur. O, genel olarak itikadî İslâm mezheplerine karşı ılımlı ve yapıcı yaklaşmış, onların çoğunun detay sayılabilecek noktalarda hata ettiğini, bu yüzden onların dinin dışına çıkmadığını sadece ictihatta hata ettiklerini söylemiştir. Bu nedenle o bu mezhepleri kolay kolay tekfir etmemeye, onlara saldırmamaya çalışmıştır. Bununla

beraber o bazı itikâdî İslâm mezheplerini ve filozoflardan bazılarını düşünce ve iddiaları dolayısıyla tekfîr etmekten de kaçınmamıştır.

İşte biz de “Gazâlî’ye Göre İtikadî İslâm Mezhepleri” adlı çalışmamızda bu konuyu ele aldık ve Gazalî’nin mezheplere bakışını etraflıca incelemeye çalıştık. Araştırmalarımızda bu konunun akademik seviyede daha önce çalışılmamış olduğunu gördük. Çalışmamızın bu açıdan bir boşluğu dolduracağı kanaatindeyiz. Çalışmamız bir giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde mezheplerin ortaya çıkış sebeplerini özetlemeye çalıştık. Birinci bölümde, Gazâlî’nin hayatı, şahsiyeti, eserleri ve yetiştiği çevre incelenmiştir. İkinci bölümde ise onun, itikadî İslâm mezheplerine nasıl baktığı, hangi mezhepleri bid’atçı ve sapık saydığı, hangilerini tekfîr ettiği konusu ile Gazâlî’nin dışındaki bazı kelâmcıların mezheplere nasıl baktığı konusu incelenmiştir.

Bu çalışmam esnasında fikir ve önerileriyle bana yol gösteren, kıymetli vakitlerini bana ayıran tez danışmanım Doç. Dr. Muhammet Yazıcı’ya teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca değerli fikirlerinden istifade ettiğim hocalarım Doç. Dr. Sinan ÖGE ve Doç. Dr. Ruhattin YAZOĞLU’na teşekkürlerimi sunarım.

Erzurum- 2011

Selim KILBAŞ

GİRİŞ

1. MEZHEP KAVRAMINA GENEL BİR BAKIŞ

Sözlükte ‘girmek’ anlamındaki zehâb kökünden hem masdar hem de ‘gidecek yer ve yol’ mânâsında mekân ismi olan mezhep kelimesi¹, terim olarak; dinin aslî veya fer’i hükümlerinin dayandığı delilleri bulmakta ve bunlardan hüküm çıkarıp yorumlamakta otorite sayılan âlimlerin ortaya koyduğu görüşlerin tamamı veya belirledikleri sistem² diye târif edilmektedir.

Tanımda yer alan aslî hükümler dinin inanç esaslarını, fer’i hükümler ise ibâdetler ile insanlar arası münâsebetleri hedef almaktadır. İman esaslarını konu edinen mezhepler itikadî, diğerleri de fikhî mezhepler olarak isimlendirilmiştir. Muhammed Ebû Zehra gibi bazı çağdaş mezhepler târihi müellifleri, fıkıh mezheplerinin dışındaki grupları siyasî (Şîa, Hâricîler) ve itikadî (Mu’tezile, Eş’arîyye, Mâturîdiyye vb.) olmak üzere taksime tâbi tutmuşsa da siyasî mezheplerin, sonraları kendine has itikadî ve fikhî görüşleri oluştuğundan sözü edilen taksimi esas almak isabetli görünmemektedir³.

Bu çalışmada bazı mezheplerin (Şîa, Havâric) siyâsî sebeplerden doğduğu kabul edilmekle beraber, bu siyâsî mezheplerin kendilerine has itikadî ve fikhî görüşlerinin olduğu fikrinden hareketle bu mezhepler de itikadî mezhepler kategorisinde ele alınıp değerlendirilmiştir.

Literatürde mezhep terimiyle aynı anlamda olmak üzere ashâbü’l-makâlât, fırka ve nihle (çoğulu nihâl) kelimeleri de kullanılmıştır. Kur’an-ı Kerîm’de mezhep ve mâkâlât kelimeleri yer almamakta, fırka bir âyette sözlük anlamda geçmekte⁴, nihle ise başka manada kullanılmaktadır⁵.

2. İNSANLAR ARASINDAKİ FİKRÎ AYRILIĞIN SEBEPLERİ

Aynı inancı benimseyen, aynı Allah’a ibâdet eden ve çoğu kere aynı gâyeler için mücâdele eden insanların arasında niçin ihtilafların çıktığı ve kendi aralarında hasımlaştıkları hususu, araştırmacıların ilgisini çekmiştir. Kaynaklarda bu konular için

¹ İbn Manzûr, Ebu’l- Fadl Cemalüddîn Muhammed b. Mükrim, *Lisânü’l- Arab*, “zhh” md. Beyrut, 1388/1968, I, 393.

² Bekir Topaloğlu - İlyas, Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 2010, s. 215.

³ İlyas Üzümlü, “Mezhep”, *DİA*, İstanbul 1994, XXVIII, 526.

⁴ (9. Tevbe: 22)

⁵ Topaloğlu - Çelebi, s. 215.

farklı sebepler sıralanmış, çeşitli tasnifler yapılmıştır. Esâsen bu sebeplerin belirlenip, bilinmesi mezheplerle ilgili anlatımlarda onların görüş ayrılıklarının anlaşılmasında oldukça önemlidir. Çünkü insanların niçin ihtilâfa düşüp ayrıldıkları bilinirse, ihtilâfların izâlesi, Kur'an ve sahih sünnet ekseninde asgarî müştereklerde birlik ve beraberlik içinde yaşamak daha kolaylaşacak; insanlar ayrılıkların çözümü için çareler arayacaklardır⁶.

Mezheplerin doğuşuna etki eden birçok faktör vardır. Biz de bu faktörleri temelde ikiye ayırarak incelemeye çalışacağız:

2.1. İÇ NEDENLER

A. Hayata bakış açısının ve isteklerin farklı olması: İnsanlar arasındaki ayrılığın sebeplerinden bir tanesi insanların arzu ve isteklerinin değişik olmasıdır. Herkes meseleleri kendi kişisel eğilimine göre idrâk eder⁷. İnsana doğuştan verilen “ben” duygusu, zekâ, şuur gibi fitrî kâbiliyetler, karşılaştıkları problemleri farklı anlama ve çözme sürecinde karşımıza çıkan etken faktörlerdir. Farklı zekâlarda farklı huy ve mizaçlar içinde yaratılan insanların meselelere karşı değişik tepki vermelerinden daha doğal bir şey olamaz. Çünkü hâdiselere karşı tek tip tepki vermek ancak mekanik olarak hareket eden robotlara ve ilâhî yaratılışla iyiliklere yönlendirilmiş meleklerle has bir olgudur. İnsanın içinde yaşadığı bu dünyadaki yaratılış gâyesi ve bu gâyenin tahakkuku için içinden geçtiği imtihanın gereklerinden birisi de budur⁸.

Çevremize baktığımızda fiziksel özellikler bakımından insanların birbirinden farklı olduğunu görürüz. Tıpkı bunun gibi insanlar mânevî anlamda da, yani duygusal olarak da birbirlerinden farklıdırlar. En ufak konularda bile insanlar farklı fikirler ileri sürüp anlaşılamayabilirler. Bu da Yüce Allah'ın insanlara her anlamda farklı özellikler bahsettiği anlamına gelir.

B. Eskileri taklit: Ayrılığın bir nedeni de, herhangi bir değerlendirmeye tabi tutmadan, eskilerin olduğu gibi tekrarlanıp taklit edilmesidir. Taklit duygusu insanların içinde sürekli olarak depresir. Öyle ki, bu duygular, hiç sezdirmeden onları yönlendirir⁹.

⁶ Mehmet Saffet Sarıkaya, *İslâm Düşünce Tarihinde Mezhepler*, Isparta 2001, s. 17.

⁷ Ebû Zehra, Muhammed, *Mezhepler Tarihi*, çev. Sıbğatullah Kaya, İstanbul, tsz. s. 18.

⁸ Sarıkaya, s. 18.

⁹ Ebû Zehra, s. 19.

Dahası insanlar çoğu kere yaşadığı toplumun geleneklerine bağlı olarak, kendisinden önce gelen atalarını taklit ederek hayatını şekillendirirler¹⁰.

Taklitten taassup doğar. Çünkü kişinin taklit ettiği görüşlerin kutsallığı kişiyi kendi hakkında mutaassıp olmaya götürür. Aşırı taassubun olduğu yerde aşırı ihtilaf da olur. Taassup, zayıf bağlardan ve konunun her yönüyle anlaşılmamış olmasından ileri gelir. Çünkü mutaassıp olan kişi, herhangi bir konuya bakışını ve o konu hakkındaki düşüncesini sadece bir yönüyle ortaya koyar¹¹.

Oysaki Kur’ân-ı Kerîm’de Allah Teâlâ insanlardan çok defa akıllarını kullanmalarını istemekte, birçok toplumu körü körüne atalarını taklit ettikleri için eleştirmektedir. Çünkü insanların birçoğunda körü körüne bağlılık duygusu güçlüdür. İçinde bulunduğu çevreyi, olayları sorgulamaz. Dolayısıyla bu tür insanlar yeni olan her şeyi, doğru olsa bile kolay kolay benimseyemez. İşte bu yapıdaki insanlar diğer insanların farklı görüşlerine tahammül edemezler. İşte bu durum insanları taassuba götürür ve gelişmeye büyük engel teşkil eder. Çünkü taassubun olduğu toplumda hoşgörü olmaz. Hoşgörünün olmadığı toplumlarda ise bölünme kaçınılmazdır.

C. Yönetme ve hükmetme arzusu: İhtilafların sebeplerinden birisi de budur. Bu arzu özellikle siyasî düzlemde ortaya çıkar. Hükmetme arzusunda olan kişiler, yönetme ile ilgili bir takım görüşlere kapılarak, bu arzularını siyasi görüş şeklinde savunmaya başlarlar. Hatta kendileri bile çok samimi bir çağrıda bulunduklarına ve söylediklerinin yegâne gerçek ve doğru olduğuna inanmaya başlarlar. Bu konudaki ihtilaflara bazen millî ve etnik asabiyet de sebep olabilir. İşte bu, liderlik ve hükmetme arzusudur. Bazen bir liderin yoluna çağırın, onun propagandasını yapan ve bu propaganda içerisinde onun görüşlerini ilan eden yardımcıları da bulunur. Bunlar çağrıda bulundukları şeyin hak olduğu hakkında, kendi kendilerini bile kandırırlar. Bu tip kişiler, insanlara karşı en tehlikeli grubu oluştururlar¹². Bunlar hırslarından kurtulamadıkları için tam bir taassup sahibidirler.

D. Dinden ve Dini Kaynakların Tabiatından Kaynaklanan Sebepler: Mezheplerin doğuşuna etki eden faktörlerden biri de dinî sebeplerdir. İslâm’ın temel kaynakları olan Kur’an ve sünnette “zarûrât-ı diniyye” denilen ana ilkeler genel

¹⁰ Sarıkaya, s. 19.

¹¹ Ebû Zehra, s. 19.

¹² Ebû Zehra, s. 20.

hatlarıyla anlaşılır olmakla birlikte, bunların ayrıntılarıyla ilgili hususlar naslardan açık biçimde anlaşılabilirler. Nitekim Kur'an'da âyetlerin “muhkem” ve “müteşâbih” kısımlarına ayrıldığı, müteşâbihlerin ancak “ilimde derinlik kazanmış” kimselerce anlaşılabilirliği ifade edilmiş¹³, hangi âyetlerin muhkem hangi âyetlerin müteşâbih olduğu belirtilmemiştir.¹⁴ “Mahlûkâtın sıfatlarına benzeyen Allah'ın sıfatlarından söz eden âyetler, cennet, cehennem, kevser, sırat, hesap, mizan, ölümden sonra dirilmenin keyfiyeti, bazı kıssalar, bazı sûrelerin başlarındaki hurûf-u mukataa bu nevîden âyetlerdir. Bunların manalarını, yaklaşık olarak ve ancak te'vîl yoluyla ve anlamlarını tanıdığımız ve alıştığımız şeylere delâlet edecek kelimeler kullanmak yolu ile anlayabiliriz¹⁵.

Şu halde mezheplerin doğuşunda, Kur'an-ı Kerîm'in lafzî ve gramatik bünyesinden kaynaklanan bu âmilleri; Müslümanların kaçınamayacakları bir durumdur. Zira fikir ve vicdan hürriyetinin hâkim olduğu bir çevrede, iman ve hayat meseleleri ile ilgili bir takım görüşlerin, fikirlerin hatta tartışmaların ortaya çıkması doğaldır¹⁶. Çünkü bu “yeni din”de Araplar için henüz alışık olmadıkları yeni olan bir şey vardı; tefekkür etmek emrediliyordu. O güne kadar inandıkları bütün bâtil inançları, kâhinlerin söylediklerini, fal oklarını bir tarafa bırakacaklar, bunların yerine akıllarını kullanacaklar, tefekkür ve taakkul edecekler, bunun dışındakileri reddedeceklerdi¹⁷.

Bir yandan Kur'ân-ı Kerîm'in her şeyi oku! emri, diğer yanda da akıl sahibi her varlığa okuma, öğrenme, düşünme ve değerlendirme emri, insanın omuzlarına kat'i birer sorumluluk olarak yüklenmiş olduğuna göre, her Müslüman'ın Kur'an-ı Kerîm üzerinde düşünmesi ve onu kendi anlayış ve idrâk seviyesine göre açıklaması yadigarınamamalıdır¹⁸. Ancak hemen şunu da ekleyelim ki, Kur'an'ın metodundan çıktığını söylediğimiz bu ihtilaflarda, taraflar kendi görüşlerini savunmak için ya tek taraflı hareket etmişler ya da delilleri yeterince kullanmadıkları için ayrı istikametlere yönelmişlerdir¹⁹.

¹³ (3. Ali İmran: 7)

¹⁴ Üzümlü, s. 528.

¹⁵ Ethem Ruhi Fırlıklı, *Çağımızda İtikadî İslâm Mezhepleri*, Ankara 1998, s. 24.

¹⁶ Fırlıklı, s. 25.

¹⁷ Yaşar Kutluay, *İslâmiyette İtikadî Mezheplerin Doğuşu*, İstanbul tsz. s. 23.

¹⁸ Fırlıklı, s. 26.

¹⁹ Fırlıklı, s. 26.

E. Siyasi sebepler:

1. Hilâfet anlaşmazlığı: Siyasî ihtilaflara yol açan temel sebeplerden en önemlisi Hz. Peygamber (s.a.v.)'e kimin halef olacağı, onun ümmetini kimin idare edeceği tartışmasıdır. Bu ihtilaf, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in vefatından hemen sonra ortaya çıkmıştır. Ensâr, Müslümanları biz barındırdık, biz yardım ettik, hilâfete biz daha lâyığız diyordu. Muhâcirler ise biz daha önce İslâmiyet'e girdik, biz daha lâyığız diyorlardı²⁰. Hazreti Peygamber (s.av.)'in vefâtını tâkiben Ensâr, Saideoğullarının gölgesiğinde toplanarak halîfelik konusunu tartışmaya başlamıştır. Resul-i Ekrem'in vefâtından hemen sonra yapılan toplantıda Hz. Ebû Bekir hâlîfe seçilmiştir. Ancak bu husus Sa'd b. Ubâde'nin halîfelik adaylığını destekleyen Ensâr, Resulullah'ın cenaze işleri dolayısıyla toplantıda bulunmayan Hz. Ali'nin halife seçilmesini isteyen Haşimîler, Hz. Ebû Bekir'in halîfeliğini gerçekleştirmeye çalışan Muhâcirler ve mevcut adaylardan hiç birini benimsemeyip tarafsız kalanlar olmak üzere ashâbın dört gruba ayrılmasını önleyememiştir²¹.

2. Kabile asabiyeti: Kökü eskilere dayanan ve câhiliye devrinde ileri safhalarda bulunan soy ve kabile asabiyeti, her ne kadar İslâm'ın takvâya dayalı üstünlük ilkesi ile önlenmiş²² ve Hz. Peygamber zamanında pek görülmemişse de, onun vefatının ardından tekrar ortaya çıkmış, birçok ihtilâfa, siyâsi faaliyete ve fırkalaşmaya etki etmiştir. Hz. Osman'ın, akrabalarını önemli görevlere getirmesi, öteden beri devam eden Hâşimî - Emevî çekişmesini yeniden canlandırmış ve isyancıların başlıca şikâyet konularından birini teşkil etmiştir²³. Irkçılığın ortaya çıkmasında önceleri Emevîler ile Hâşimîler arasındaki rekabetin, sonraları da Hâriciler ve diğerleri arasında meydana gelen ihtilâfların büyük payı olmuştur. Bilindiği gibi Hâricilik, Rabia kabileleri arasında yayılmış, Mudar kabileleri arasında yayılmamıştı. Rabia ve Mudar kabileleri arasında geçen câhiliye dönemi çekişmeleri bilinmektedir. İslâm geldiği zaman bunu bastırmıştı. Ne var ki Hâriciye fırkası ile bu çekişme yeniden ortaya çıkmıştı²⁴.

Mezhep tarihçilerinin kanaatine göre Müslümanlar arasında beliren ilk tereddüt, Peygamber efendimizin âhirete intikâlinde, onun hakikaten vefat edip etmediği ve

²⁰ Ebu Zehra, s. 23.

²¹ Üzümlü, s. 528.

²² (49.Hucurat: 13)

²³ Üzümlü, s. 528.

²⁴ Ebu Zehra, s. 23.

nereye defnedileceği konusunda olmuştur. Daha sonra ise daha büyük ve derin ihtilaflar ortaya çıkmıştır. Bunların ilki üçüncü hâlife Hz. Osman b. Affân zamanında ortaya çıkmıştır²⁵.

Hz. Osman devri siyasî ve sosyal olayların başladığı bir devirdir. Hz. Ali devri ise İslâm ülkesinin daha sonraki devirlerinde bir türlü kapanmayan, aksine daha da gelişip büyüyen ve ayrılıklara sebep olan hâdiselerin cereyân ettiği hareketli bir devirdir. Gerçi İslâm toplumu Hz. Peygamberin son günlerinden ve vefatından itibaren bir takım ihtilaflara şahit olmuştur. Ancak bunlar hemen halledilmiş ve müslümanların birlik ve beraberlikleri sarsılmamıştır. Hz. Osman ve Hz. Ali devrinde cereyân eden ve özellikle imâmet meselesi etrafında dönen olaylar ise, sahabe arasında savaflara (Cemel, Sıffin) sebep olmuş ve bu savaflarda her iki gruptan da vefat eden sahabelerin durumları ile ilgili ortaya çıkan bir takım kelâmî görüşler, bazı mezheplerin ortaya çıkmasında önemli rol oynamıştır²⁶. Bütün bu sosyal, siyasî ve dinî nedenlerden dolayı, özellikle de siyasî sebeplere bağlı olarak ortaya çıkan ilk mezhebin Hâricilik olduğunu söyleyebiliriz.

2.2. DIŞ NEDENLER

Dış neden denilince, doğrudan Müslümanlardan veya dinî metinlerin anlaşılmasından ortaya çıkan problemler değil, bilakis Müslümanların karşılaştıkları her türlü haricî etkiler kastedilmektedir²⁷. Bunları da kendi aralarında şu kısımlara ayırmak mümkündür:

A. Yabancı kültürlerle temas: Dış tesirlerin başında hiç şüphesiz Müslümanların karşılaştıkları “yabancı kültürler” gelmektedir. Bu teması bizler Hz. Peygamberin dinî tebliğ sürecinde Yahudi, Hristiyan, Putperest vb. insanlarla ilişkilerine kadar götürebilme imkânına sahibiz. Ancak Peygamberin, sağlığında çözüm mercii oluşu, müslümanlar arasında ayrılığı önlemiştir. Bilhassa Hz. Ömer devri ve takip eden dönemlerde, fetih hareketleri sonucunda İslâm coğrafyasının genişlemesi ile devlet sınırlarına dâhil olan pek çok gayr-i müslim unsurun dinî ve dünyevî hayatlarını idame ettirmeleri müslüman tebaanın bu kültürlerle temasını kaçınılmaz hale getirmiştir.

²⁵ Neşet Çağatay – İ. Agâh Çubukçu, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, Ankara 1965, s. 7.

²⁶ Şerafettin Gölcük – Süleyman Toprak, *Kelâm (Tarih, Ekol, Problemler)*, Konya 2001, s. 21-22.

²⁷ Sarıkaya, s. 33.

Bu kültür etkileşiminde öncelikle ihtida (doğruyu bulma, hidayete erme, başka bir dinden çıkıp müslüman olma, müslümanlığı kabul etme) hareketlerinin mezheplerin doğuşunda önemli rolünün olduğunu belirtmek gerekir. Çünkü sadece Kelime-i tevhit getirerek müslüman olan yeni mühtedîler, din konusundaki bilgilerini tamamlama sürecinde çoğu kere geçmiş din ve kültürlerinden pek çok unsur taşımışlardır.²⁸ Bu, sosyolojik olarak kaçınılmaz bir durumdur. Yeni mühtedîlerin, dinî bilgilerini tamamlama ve olgunlaştırma ile ancak kitaba dayalı bir din anlayışına ulaştıkları gözlenmektedir. Ancak çoğu kere bu süreçte yeni mühtedîler eski kültür ve geleneklerinden getirdikleri olguları İslâmlaştırarak sürdürmüşlerdir²⁹. Bu durum onların eski kültür ve geleneklerinin bir “inanç kâidesi”, bir “dinî ritüel” gibi yeni dine girmesine sebep olmuştur. Örneğin, geleneksel Türk dinindeki “atalar kültü” inancına bağlı olarak ölünün ardından yedi, kırk, elli ikinci günü veya yılında düzenlenen periyodik törenler, Türkler Müslüman olduktan sonra da İslâmlaştırılarak büyük ölçüde devam etmiş ve bunlar hadiste dile getirilen “sadaka-i cariye” formuna dâhil edilerek yeni dine sokulmuştu³⁰.

B. Felsefi cereyanların etkisi ve tercüme faaliyetleri: Dış ebeplerden birisi de tercüme hareketlerinin hızlanarak devam etmesidir. Tercüme edilen felsefe kitaplarının, inanç alanındaki ihtilafların artmasında açık bir etkisi olmuştur. Çünkü birçok felsefî değerler veya teoriler, varlık, madde ve metafizik konularda İslâm düşüncesi ile çatışma içerisine girmişti. İslâm âlimleri arasında bile eski filozofların yolunu tutan ve onların düşüncelerini benimseyenler çıkıyordu. Hatta Abbâsiler döneminde eski Yunan ve Roma sofistlerinin iddia ettiği biçimde şüpheyi savunan “şüpheci” bir akım bile doğmuştu³¹. Felsefî cereyanların etkisinde kalarak problemleri sırf akılla çözmeye çalışanların yanında, İslam itikadıyla uyuşmayan fikirleri felsefe metodunu kullanarak yaymaya çalışanlar da ortaya çıkmıştır³².

Yani felsefenin akli kullanma metodu müslüman düşünürlerin ona olan merakını artırmış, İslam dünyasında felsefî düşünce taraftar toplamıştır. Fakat akılla naklin nasıl dengeleneceği konusu ve İslam’a zarar vermek isteyen bazı kötü niyetli insanlar

²⁸ Sarıkaya, s. 34.

²⁹ Sarıkaya, s. 34.

³⁰ Sarıkaya, s. 34.

³¹ Ebû Zehra, s. 25.

³² Gölcük, Toprak, s. 32.

tarafından kullanılması felsefî eserlerin tercüme edilmesinin olumsuz yanlarından biri olmuştur. Felsefî eserlerin tercüme edilmesi ile Allah'ın varlığı, birliği, irâde hürriyeti gibi konulardaki tartışmalar felsefî bir zemine çekilmiş, özellikle Mu'tezile bu metodu kullanarak bu konuları açıklamaya çalışmıştır. Bütün bunların etkisiyle yeni düşünce ve ekoller ortaya çıkmıştır.

3. 73 FIRKA HADİSİ VE EHL-İ BİD'AT KAVRAMI

Ehl-i Bid'at kavramına geçmeden önce insanların 73 fırkaya ayrılacağına dair hadisi burada nakledelim: Muaviye b. Ebi Süfyan (v. 60/679)'dan rivâyet edildiğine göre; Hz. Peygamber (s.a.v.) ashâbının içerisinde bulunuyorken ayağa kalkmış ve şöyle buyurmuştur: “Dikkat ediniz! Sizden önce Ehl-i Kitâb'tan olanlar 72 millete bölündüler. Şüphesiz şu ümmet de 73 fırkaya ayrılacaktır. Bunlardan 72'si narda, biri cennette olacaktır ki o da cemaattir³³. Konuya burada değinmemizin sebebi, insanların farklı mezheplere ayrılacağı gerçeğinin, ta Asr-ı saadette Hz. Peygamber tarafından haber verilmiş olduğunu dikkate sunmaktır. Bir başka Hadîs-i Şeriflerinde Peygamber Efendimiz şöyle buyurmuştur: “Kim benden sonra terk edilmiş bir sünnetimi ihya ederse, onunla amel eden herkesin ecri kadar o kimseye sevap verilir, hem de onların sevabından hiçbir şey eksiltilmeden. Kim de Allah'ın ve Resulünün rızasına uygun düşmeyen bir dalalet bid'atı icad ederse, onunla amel eden insanların günahı kadar o kişiye günah yüklenir, hem de onların günahlarından hiçbir şey eksiltilmeden”³⁴.

Yukarıda bahsettiğimiz bu iki hadis ve bu anlamdaki diğer hadislerle şu açıdan da bakılabilir: Toplumdaki gücü elinde bulunduran bazı gruplar kendi görüş ve uygulamalarına uymayan görüşler ortaya çıktığında, bu farklı görüşlere karşı sindirme politikası uygulamış, bu farklı grupların İslâm'ın genel düşünce yapısına uymadığını, Hz. Muhammed'in ve ashâbının gittiği yoldan saptıklarını söyleyip onları karalamaya çalışmışlardır. Bunu yaparken bu tür hadisleri de kendilerine delil olarak kullanmışlardır. Kendilerini Ehl-i sünnetin içinde, diğerlerini ise Ehl-i sünnetin dışında Ehl-i bid'atte göstermişlerdir. Bu tür hadislerle dayanarak diğer fırkaları çok rahat suçlamışlardır.

³³ Ebu Dâvud, Süleyman b. el- Eşas es Sicistani, *es- Sünen*, Kitâbu's- Siyer, Mısır 1952/1371, II, 503-504.

³⁴ et -Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa, *Arizetü'l Ehvezi bi Şerhi Sahihü't Tirmizi, Kitâbu-l 'İlm*, Şrh.: Azzi İbn-i el-Mâliki, Darü'l Kütübi'l İlmiyye, Beyrut, X, 143.

Mezheplerin birbirlerini suçladıkları Ehl-i bid'at tanımlamasına biraz daha yakından bakmak gerekirse, bid'at kelimesi “b-d-‘a” kökünden gelir. Bed’; örneği ve benzeri olmaksızın bir şeyi ilk defa meydana getirmektir³⁵. Din terminolojisinde bid'at şöyle tanımlanır: Herhangi bir dayanağı olmaksızın dinde sonradan çıkan her şeydir³⁶.

Ehl-i Bid'at kelimesi ise, sözlükte “dinle ilgili yeni görüş ve davranışları benimseyenler” anlamına gelirken dinî literatürde “akâid sahasında Hz. Peygamber’in ve ashâbının sünnetini terk ederek, onların izledikleri yoldan ayrılan, İslâm ümmetinin çoğunluğunu yani ana gövdesini oluşturan Ehl-i sünnet’e muhalefet eden mezhep ve gruplar” anlamında kullanılır. Buna göre Ehl-i bid'at terimi Ehl-i sünnet teriminin karşıtıdır. Gâliyye, Bâtıniyye, Yezîdiyye gibi Ehl-i Bid'at sayılan mezheplerin bir kısmı görüşleri itibariyle İslâm ve iman çerçevesinin dışında kalırlar. Bir kısmı da sünnete aykırı davranmış olurlar. Fakat bu görüşleri onları din dışına çıkarmaz. Bunlara “Ehl-i Kible” denilir ve bunlar İslâm ümmetine mensupturlar. Örneğin Hâriciye, Mu'tezile ve Şîa gibi³⁷.

Aslında aynı Allah’a inanan ve aynı peygambere tabi olan insanların kendi mezhebinin dışındaki insanları Ehl-i bid'at olmakla karalamasının temelinde mezhep taassubu yatar. İşte bu taassup, taklit ve siyasî kaygılar sonucunda, esasında İslâm düşüncesinin fikir ekolleri olan fırkalar arasında derin ayrışmalar meydana gelmiş ve itikadî düşünce alanında İslâm toplumunu Ehl-i sünnet ve Ehl-i bid'at diye ikiye ayırmıştır. Bir takım siyasî ve toplumsal kaygılar yüzünden bu kavramlara sığınarak, filanca kavram kapsamında olmak ya da kabul edilmek kurtarıcı; diğeri çerçevesinde düşünölmek ise mahvedici olarak görölmüşür³⁸.

Ehl-i bid'at kavramının ne zaman kim tarafından kullanıldığı konusunda kesin bir bilgi yoktur. Ancak hicri I. yüzyılın ikinci yarısından sonra ortaya çıktığını söyleyebiliriz. Çünkü Hasan-ı Basrî ve Muhammed b. Sirin bu ifadeleri kullanmışlardır³⁹.

Peki, bu kavram neden kullanılmıştı? Mezhepler kendi mezheplerinin dışındakilere neden bu şekilde hitap etmiştir? İslâm tarihinde hicrî ilk iki asırda hâkim

³⁵ İbn-i Manzur, VIII, 6.

³⁶ İbrahim Canan, *Hadis Ansiklopedisi* (Kütüb-i Sitte), Akçağ Yayınevi, tsz. I, 183.

³⁷ Heyet, *İslâm İlmihali*, T.D.V., Ankara 2003, I, 23.

³⁸ Mevlüt Özler, *İslâm Düşüncesinde Ehl-i Sünnet ve Ehl-i Bid'at Adlandırmaları*, Erzurum 2001, s. 36.

³⁹ Özler, *İslâm Düşüncesinde Ehl-i Sünnet ve Ehl-i Bid'at Adlandırmaları*, s. 68.

olan itikadî düşünce Selef düşüncesi idi. Selef; itikadî alanda Kur'an ve sünnette varid olan, özelliikle Allah'ın zatı, isim ve sıfatları konusundaki müteşabihat üzerinde fikir beyan etmeksizin, bu nasları olduğu gibi kabul eden, onları anlamının mümkün olmadığını söyleyerek haklarında kafa yormayan, bu konuda yorum yapmayan bir anlayışı ifade eder⁴⁰. Fakat zamanla diğer mezhepler Selefin fikir beyan etmediği konularda fikir beyan edip te'villere gidince o dönemde hâkim olan Selef ekolü bu yeni anlayışa tepki göstermiş ve onları Ehl-i bid'at olmakla suçlamışlardır⁴¹. Aslında müteşahih konularda konuşulmalı fikrine sahip olan insanlara Selef tarafından yapılan bu yakıştırma tamamen tepkiseldir. Bu tepkinin sebebi ise Selef ekolünün kendi inandığı ve doğru olarak kabul ettiği değerlerin aksine, genel kanaate aykırı bir yorum ortaya çıkmasıdır. İşte bu yüzden Ehl-i bid'at adlandırması sosyal ve siyasî tepkilerin ortaya çıkardığı, farklı yorumları ve farklı anlayışları ifade eden, siyasî ve sosyal temelli bir isimlendirmedir. Bu çerçevede Ehl-i bid'at önceden konuşulmayan konularda konuşan, fikir beyan eden, akli yorum ve te'villerde bulunanlar demektir⁴².

Bu açıdan bakıldığında hakkında çok açık hükümler bulunan konularda mezhepler arasında bir ihtilaf yoksa da hakkında net bir açıklama olmayan yoruma açık konularda konuşmak, yorum yapmak onu anlamaya ve anlatmaya çalışmak bir kınama ve ötekileştirme, ashabın yolunu terk etme suçlamasıyla karşı karşıya kalma sebebi olmamalıdır. Aksine İslâm itikadı konusundaki çalışmalara ivme kazandırdığı için doğal karşılanmalı ve desteklenmelidir. Tabi bunu yaparken müteşabihatın yorumu adı altında Kur'an'ın muhkem ifadelerini bile kendi anlayışları doğrultusunda İslâm'ın özüne aykırı bir şekilde yorumlayan Bâtîni akımları bu değerlendirmenin dışında tutmalıyız. Çünkü onların yorum adı altında Kur'an'ın hükümlerini aslının dışına çıkaran düşüncelerini anlayışla karşılamak zordur. Nitekim onlar açık bir şekilde, Kur'an ve sünnetin ruhuna, nassın zahir ve muhtevasına tamamen zıt, onunla doğrudan çelişen şeyler söylemekten çekinmemişlerdir⁴³.

Sonuç olarak söylemek gerekirse fırkaların arasında tarih boyunca süregelen bu mezhebî taassubun ve birbirlerini yanlış yolda olmakla suçlamalarının temel nedeni, bazı mezheplerin kendi anlayış ve yorumlarını sanki dinin kendisiymiş gibi

⁴⁰ Özler, *İslâm Düşüncesinde Ehl-i Sünnet ve Ehl-i Bid'at Adlandırmaları*, s.70.

⁴¹ Özler, *İslâm Düşüncesinde Ehl-i Sünnet ve Ehl-i Bid'at Adlandırmaları*, s.70.

⁴² Özler, *İslâm Düşüncesinde Ehl-i Sünnet ve Ehl-i Bid'at Adlandırmaları*, s.73.

⁴³ Özler, *İslâm Düşüncesinde Ehl-i Sünnet ve Ehl-i Bid'at Adlandırmaları*, s.85.

göstermeleridir. Bir başka deyişle müteşabihat konusunda yapılan yorumların bir inanç konusuymuş gibi ortaya sunulmasıdır. Oysa ki inanç konusu başka bu konunun yorumu başkadır. Bu inanç konularının yorumlanması kelam yani Kur'an felsefesidir. Dolayısıyla temel ilkelere ittifak ettikten sonra bu konular hakkında yapılan yorumlar hemen bid'atle suçlanmamalı, anlayışla yaklaşılmalıdır⁴⁴. İtikadi İslâm mezheplerine bakışını ele aldığımız Gazali de bu konuda yeni olan her şeyin yasak olmadığını, yasak olan yeniliğin İslâm'ın özüne aykırı olan yenilikler olduğunu söylemiştir⁴⁵. O ilerde de anlatılacağı üzere farklı yorumlara, farklı fikirlere yaklaşırken muhatabının fikirlerini duygusallıktan uzak bir şekilde ilmî kıstaslara göre değerlendirmiştir.

⁴⁴ Özler, *İslâm Düşüncesinde Ehl-i Sünnet ve Ehl-i Bid'at Adlandırmaları*, s. 95.

⁴⁵ Özler, *İslâm Düşüncesinde Ehl-i Sünnet ve Ehl-i Bid'at Adlandırmaları*, s. 58.

BİRİNCİ BÖLÜM

GAZÂLÎ'NİN HAYATI, ŞAHSİYETİ, ESERLERİ VE YAŞADIĞI ÇEVRE

1.1. GAZÂLÎ'NİN HAYATI, ŞAHSİYETİ ve ESERLERİ

1.1.1. Doğumu ve Doğduğu Çevre

Gazâlî hicrî 450, miladî 1058 yılında İran'ın Horasan bölgesinde Tus'ta (bu günkü adıyla Meşhed) dünyaya geldi. O, Hüccetü'lislâm, Zeynüddin gibi lakaplarla da anılmaktadır. Ortaçağ Batı skolastiklerince Abdulhamet ve Algazel diye tanınmaktadır. Doğduğu kasabaya nispetle Tûsî diye anılmakla birlikte, onun adını bile unutturacak derecede meşhur olan nisbesi Gazâlî'dir⁴⁶.

Fars asıllı olduğu sanılan Gazâlî'nin ailesi hakkındaki bilgiler son derece azdır. Kendisiyle aynı künye ve nisbeyi taşıyan bir amcasının, daha zayıf bir ihtimalle de dayısının bulunduğu bilinmektedir. Sonraları özellikle sûfî kimliğiyle büyük ün kazanacak olan, Ahmed el- Gazâlî adlı kendinden küçük bir erkek kardeşi, birkaç da kız kardeşi vardır⁴⁷.

1.1.2. İlmî Hayatı

Gazâlî ilköğrenimine 465 (1073)'te Ahmed b. Muhammed er- Razkânî (Razekânî) adlı âlimden fıkıh dersleri alarak Tûs'ta başlamış, daha sonra Cürcan'a giderek burada İsmâilî denilen bir zâtın öğrencisi olmuştur. Taceddin es- Sübki, bu şahsın İmam Nasr el-İsmâilî olduğunu kaydediyorsa da, Abdülkerîm es-Sem'ani, Ebu Nasr'ın, Gazâlî'nin doğumundan 45 yıl önce (405/1014) vefat ettiğini kaydetmektedir⁴⁸.

Es'ad el-Meyheni adlı bir dostunun kendisinden naklen anlattığına göre Gazâlî beş yıl süren Cürcan'daki öğreniminden sonra bir katile içinde Tus'a dönerken soyguncular tarafından yolları kesilmiştir⁴⁹.

O, ilmî şahsiyetinin oluşmasında önemli rol oynayan bu vakayı şöyle anlatmaktadır: *Bu yolculuk esnasında eşkıyanın baskınına uğradık. Eşkıyalar kafilemizi tesirsiz hale getirerek tüm eşyamızı gasp ettiler. Gasp edilenler arasında yıllarca*

⁴⁶ Mustafa Çağrı, "Gazâlî", *DİA*, İstanbul 1996, XIII, 489.

⁴⁷ Çağrı, s. 489-490.

⁴⁸ Çağrı, s. 490.

⁴⁹ Çağrı, s. 490.

uğraşıp biriktirdiğim ve hocamın ders takrirleri neticesinde tuttuğum ders notlarım (ta'likât) da vardı. Notlarımın gasp edilmesine çok üzüldüğümünden koşarak eşkıyaların reisine vardım ve notlarımın geri verilmesini istedim. Bunun üzerine eşkıyanın başı: Bu notlar nedir? diye sordu. Cevaben tedrisât döneminde hocamdan dinlediğim ve tuttuğum ilmi notlardır. Bunları temin etmek için memleketimden Cürcan'a gittim ve çok emek harcadım deyince eşkıyanın başı gülererek: Sen nasıl olur da ilim tahsil ettiğini iddia edebilirsin? Baksana defterin, notların elinden alınınca ilimsiz, irfansız kaldın diyerek alaylı bir şekilde cevap verdi. Daha sonra tüm evrakım iade edildi.

Gazâlî eşkıya liderinin verdiği bu cevabı bir ikaz ve irşâd kabul ederek, söz konusu notlarını, ayrıca üç yıl emek vererek ezberlemiştir. Daha sonra Tus'tan Nişabur'a geçen Gazâlî, burada Nizâmiye Medresesi baş müderrisi İmâmü'l- Hameyn El-Cüveynî (v.478/1085)' den akâid, kelâm, tefsir, hadis, cedel, mantık, felsefe, hendese ve riyaziyyât gibi yüksek ilimleri okuyarak icâzet aldı⁵⁰.

1077' de Nişabur'a gittiğinde, ders aldığı medrese, iki kutsal yer (Mekke Medine)' in imamı anlamına gelen İmâmü'l-Hameyn olarak bilinen büyük kelâmcı Ebûl-Maâlî el- Cüveynî'nin şöhretiyle cazip hale gelen Nizamiye medresesi idi. Cüveynî Nişabur'daki bir müderrisin (öğretim üyesinin) oğluydu. Babasından daha zeki olduğu herkes tarafından kabul edilirdi. Esasen o, bir kelâmcıydı ve Gazâlî'yi, belki İslâmî ilimlerin en zoru olan kelâm'a yönelten o idi. Gazâlî, Ağustos 1085'te Cüveynî'nin ölümüne kadar Nişabur'da kaldı ve Cüveynî'nin son zamanlarında öğretime o da yardım etti⁵¹.

Gazâlî'nin çok şey öğrendiği İmâmü'l- Hameyn 478/1085' te öldü. O sırada Gazâlî yirmi sekiz yaşlarında, hırslı ve enerjik bir âlimdi. İlimdeki şöhreti İslâm dünyasının her yerine yayılmıştı. Selçuklu sultanı Melikşah (465/1072-485/1092)'ın büyük veziri Nizamü'l-Mülk'ün sarayına giden Gazâlî onun maiyetindeki fıkıh ve kelâm âlimlerinin derslerine katıldı. Âlimlerin, ilim ve sanatın açık bir hamisi olan Nizamü'l - Mülk, etrafında parlak bir bilginler halkası oluşturmuştu. Sarayda sık sık ilmî münazaralar tertip edilirdi. İşte Gazâlî bu tartışmalarda kısa sürede dikkatleri kendi üzerine çekip bu alandaki yetkinliğini açık bir şekilde ispatladı. Gazâlî'nin İslâm fıkıhı,

⁵⁰ Fahrettin Korkmaz, *Gazâlî'de Devlet*, Ankara 1989, s. 4-5.

⁵¹ W. Montgomery Watt, *Müslüman Aydın (Gazâlî Hakkında Bir Araştırma)*, (Çev. Haneî Özcan), İzmir 1989, s. 17.

kelâmı ve felsefesi hakkındaki derin bilgisi, Nizamü'l-Mülk'ü o kadar etkiledi ki, onu 484/1090'da Bağdat'taki Nizamiye Medresesi (kuruluş 458-60/1065-67)'nin kelâm kürsüsüne tayin etti. Bu o dönemin İslâm dünyasında en çok gıpta edilecek şeydi ve bu kadar makam erken yaşta hiç kimseye nasip olmamıştı.

Gazâlî hoca olarak medresede tam bir başarı sergiledi. Derslerinin mükemmelliği, ilminin genişliği ve getirdiği açıklamaların anlaşılabilir olması dönemin bilginlerini de dâhil edecek şekilde ders halkasını gittikçe genişletiyordu. Kısa süre içerisinde onun belâgatını, ilmî derinliğini ve diyalektik hünerini bütün İslâm dünyası kabul etti ve kendisine Eş'arî kelâmının en büyük kalamcısı olarak bakılmaya başlandı. Dinî ve siyasî meselelerde tavsiyeleri göz önüne alınmaya başlandı ve devletin en yüksek makamlarında olanlar ile kıyas edilebilir türden yüksek bir nüfûz kazandı⁵².

Nizamü'l - Mülk yüksek başarısını ifade etmek için ona "Zeynü'd-dîn" (dînîn süsü) ünvanını verdi. Ayrıca Gazâlî'nin, bütün ömrü boyunca yaptığı çalışmalarıyla İslâmiyet'in diğer dinlerden ve felsefeden üstün olduğunu ispatlamaya girişmesinden dolayı "Huccetü'l-İslâm" (İslâm'ın delili) lakabıyla anıldığına da tanık olmaktayız⁵³.

Gazâlî'nin kelâm, felsefe, Batınîlik ve tasavvuf hakkındaki son çalışmaları, onun zihin ve ruh dünyasında derin tesirler meydana getirdi. Bağdat Nizâmiye Medresesi'nin şöhreti ve saygınlığı neredeyse hilâfet merkezinin saygınlığını geride bırakan bu ünlü müderrisinin dışarıdan bakıldığında son derece başarılı ve mutlu görünen hayatı gerçekte gün geçtikçe için için büyüyen şüphelerle fikri bunalımlarla alt üst oluyordu. Aslında *el-Munkız*'da belirttiğine göre şüphecilik onun tâbiyatında vardı ve gerçeği arama iştiağı kendisinde daha gençlik dönemlerinden itibaren mevcuttu. Muhtemelen ilmî başarısının uzun müddet üzerini kapattığı bu şüphe temayülü dört yıllık müderrislik döneminin sonlarına doğru, temelden kavradığı tasavvufun kendisini derinden etkilemesiyle yeniden ve çok daha etkili bir şekilde ortaya çıktı. Kendi ifadesine göre şüphesi sadece metafizik ve bilgi problemleriyle ilgili değildi. Ayrıca ahlâki bakımdan kendini sorguluyor ve dünya alâkalarına boğulduğunu, faaliyetlerinin en güzeli olan eğitim ve öğretim çalışmalarında hiç de önemli olmayan ve âhiret yolu için faydası

⁵² Mian Muhammed Şerif, *İslâm Düşüne Tarihi*, (Çev. Mustafa Armağan), İstanbul 1990, II, s. 206.

⁵³ İ. Ağâh, *Çubukçu Gazzâlî ve Şüphecilik*, Ankara 1989, s. 61.

bulunmayan ilimlere yönelmiş olduğunu, öğretimdeki niyetinin tamamıyla Allah rızası olmadığını, makam ve şöhret arzusunun da bulunduğunu fark ediyordu⁵⁴.

Araştırdığımız kadarıyla Gazâlî'nin bu şüpheyne düşmesinde ve bulunduğu ortamdan rahatsız olup oradan ayrılmak istemesinde, yaşadığı toplumdaki dünyevileşme etkili olmuştur.

Başarılı bir fakihin görkem ve şöhrete kavuşmuş yaşam dünyası, uzun süreden beri onu rahatsız ediyordu. Kur'ân âyetlerini mütâlaa etmesi ve sûfîlerin Allah'a yöneltici öğütlerini incelemesi, onun benliğinde, bu ıstırapı gün geçtikçe artırmaya, güçlendirmeye kâfiydi. Abbâsiler ve Selçuklular arasındaki ilişkilerde kendisini gösteren dünyalık, iktidar hırsı ve siyasi entrikalar, tedrici olarak Ebû Hâmid'in samimi ve hassas ruhunu derinden rahatsız ediyordu. Dinî ve aklî bütün ilimlerin ötesinde onun gönlünü kendisine doğru çeken sadece bir şey vardı o da tasavvufu⁵⁵.

Bu sessizliği sürdürmek, mevki ve şöhret uğruna insanlığın sesini duymazlıktan gelmek ne zamana kadar sürecekti? Bu ses uzun süredir onun vicdanının derinliklerinde yankılanıyordu.⁵⁶ Bu yüzden defalarca Bağdat'tan ayrılmaya niyetlendiyse de ününü ve mevkiini terk etmeye razı olmayan nefsiyle altı ay mücadele etmek zorunda kaldı. 488 Recep (Temmuz 1095)'inde başlayan bu şüphe krizi giderek psikolojik depresyonlara, hatta fizyolojik rahatsızlıklara yol açtı. Ders anlatmakta zorlanıyor, iştahsızlık ve hazımsızlık çekiyor, tâkatten düşüyordu. Tabipler bir süre uyguladıkları ilaçlı tedavinin sonuç vermediğini görünce, hastalığın psikolojik sebeplerden kaynaklandığı, tedavisinin de o yolla olması gerektiği kanaatine vardılar⁵⁷.

Tüm bu sebeplerden dolayı Gazâlî Bağdat'la olan bütün ilişkilerini kesmeye karar verip 488 yılı Zilkade ayında Bağdat'ı terk ettiğinde kardeşi Ahmed'i kendi yerine Nizâmiye Medresesi'nin müderrisliğine getirmişti. Bekli de nihai kararını henüz açıklamak istemiyordu veya Bağdat hayatının çekiciliğini tamamen bırakamayabileceğini düşünüyordu. Terk ve kaçış düşüncesi kendisinde baş gösterdiğinden bu yana defalarca her şeyi bırakmaya çalışmıştı, ama Bağdat'ın câzibesi ona her defasında geri adım attırmıştı. Dostlarından Ebu'l-Feth Musûlî "kendisine

⁵⁴ Çağrı, s. 491-492.

⁵⁵ Hüseyin Zerrinkub, *Medreseden Kaçış*, (Çev. Hikmet Soylu), İstanbul 2001, s. 127.

⁵⁶ Zerrinkub, s. 128.

⁵⁷ Çağrı, s. 492.

nasihatte bulunmasını” rica edince cevap olarak ona kendisini bu işe layık görmediğini yazmış ve “kendi elbisesi olmayan biri başkasına nasıl elbise verebilir?” sorusunu sormuştu. Bu olayların hepsinin bu kararsızlık döneminde gerçekleşmiş olma ihtimali çok yüksektir. Nefsini arındırması gereğine yönelten ve Nizâmiyedeki mevki, makam ve şöhretini terk etmeyi zihninde diriltten bu kararsızlık haliydi⁵⁸.

İşte bu düşüncelerle Gazâlî Bağdat’ı terk etmiştir. Kararsızlık ve bocalamalara son verip neticede Bağdat’ı terk ettiğinde bütün dünyayı ayakları altında gören kişinin sevincini yaşıyordu. Geçmişte şüphe ve gurur içerisinde başını döndüren mevki yüksekliğinin doruğunda iken, ilim alanında ulaşmadığı makam bırakmamanın övücünü yaşarken birden bire medrese ehline ait arkasında bıraktığı dünyaya ait bütün mevki, makam ve arzularını başka bir doruktan bakarak ayakları altında görüyordu. Kaçış ve kurtuluş yolculuğunun zorluklarını kendisi için kolaylaştıran ve tahammül gücü veren de bu nokta olmalıydı⁵⁹.

1.1.3. Uzlet Hayatı

Gazâlî’nin Bağdat’tan ayrılışından sonraki uzlet hayatının ayrıntıları hakkında detaylı bilgilere sahip değiliz. Gazâlî kendisinin de belirttiği gibi önce Şam’a gitmiştir. Yeni hayatını geçireceği yer olarak neden Şam’ı tercih ettiği hususunda kesin bir şey söylenmemekle beraber araştırmacılar bu şehrin tasavvufî bir hayata elverişli olmadaki önemi üzerinde durmaktadırlar.

Gazâlî, Şam’da iki seneye yakın kaldığını ve zamanının hepsini sûfilerden öğrendiği şekilde nefsi temizleme, ahlâkı düzeltme Allah-u Taâla’yı zikir için kalbi tasfiye, uzlet, halvet, riyazet ve mücadele ile geçirdiğini, bir müddet Dımeşk Camii’nde îtikâfa çekildiğini ve bu esnada camiin minaresine çıkıp kapıyı içeriden kilitleyerek bütün gün orada kaldığını anlatır. Daha sonra (1096 sonlarına doğru) Kudüs’e gittiğini, orada da Sahrâ adlı makâma çekilip, yine kapısını içeriden kilitleyerek uzlet hayatını sürdürmeye çalıştığını, Hz.İbrahim’in kabrini ziyaret ettikten sonra kendinde hac farızasını ifâ etmek için Mekke’ye, Medine’ye ve Allah Resulü’nü ziyaret etmeye ait arzusunun belirdiğini anlatır. Bu maksatla Hicaz’a gittiğini (489 / 1096) söyleyen Gazâlî

⁵⁸ Zerrinkub, s. 133.

⁵⁹ Zerrinkub, s. 134.

bu arada İskenderiye'ye de uğradığını ve hac yolculuğundan sonra yine Şam'a, oradan da (Haziran 1097 den önceki bir tarihte) Bağdat'a döndüğünü anlatır⁶⁰.

Gazâlî uzlet dönemi ile alakalı olarak yaklaşık on yıl süreyle insanlardan ayrı hayat yaşadığını ifade ettikten sonra şunları söylemektedir: Bu on yıllık süre içinde, burada sayamayacağım pek çok şeyi; kimi zaman bizzat tadarak, kimi zaman kesin bilgi ile kimi zaman da imana dayalı bir kabul ile kesin olarak anladım ki insan, beden ve kalp diye iki temel unsurdan yaratılmıştır⁶¹.

Gazâlî Bağdat'ta bir müddet kaldıktan sonra, muhtemelen 1099 dolaylarında Hemedan'a da uğrayarak memleketi Tus'a dönmüş, evinin yanında bir tekke ve medrese yaptırarak etrafına toplanan bir öğrenci topluluğunun eğitim ve öğretimiyle resmî bir sıfatı olmadan özel olarak uğraşmaya başlamıştı⁶².

Uzlet köşesindeki Gazâlî'nin yanına bir taraftan şikâyetçiler gelip zalimlerin zulmüne engel olması için yardım talebinde bulunurlarken, diğer taraftan da zalimler gelip zorlama ve ısrar ile kendisinden memnun olduklarını ve onun da kendilerini desteklemesini istiyorlardı. Yani çekildiği köşesinde yine problemler onu rahat bırakmıyordu⁶³.

Bütün bunlardan anlaşılmaktadır ki Gazâlî, uzlet hayatında bile yalnız bırakılmamıştır. Zâten Şam'da ve Kudüs'te iken de yalnız bırakılmamış, kendisine sorulan sorulara cevap vermişti. Horasan'a döndüğünde de devlet idarecilerine tavsiyelerde bulunmuştu.

Gazâlî Horasan'a döndüğünde Sencer'in veziri Fâhru'l-Mülk, onun tekrar Nişabur Nizâmiye medresesinde müderrislik yapmasını istemiş ve 499 yılında Gazâlî'nin Tus'tan Nişabur'a gelmesini emretmişti. Bu tarih Tus'taki inziva ve uzlet döneminin sonuna rastlamaktadır⁶⁴.

Gazâlî Fâhru'l-Mülk'ün ısrarlı isteğini kırmamak ve vazifeden kaçmamak, yararlı olmak adına Nişabur'daki görevi tekrar kabul etti. Üstelik Gazâlî için Nişâbûr

⁶⁰ Sabri Orman, "Gazâlî'nin Hayatı ve Eserleri", (*İslâmî Araştırmalar Gazâlî Özel Sayısı*), Ankara 2000, XIII. sayı: 3-4, s. 241-242.

⁶¹ Gazâlî, "el- Munkız mine'd-Dalâl", (*Mecmû'atu Resâili'l-İmâmi'l- Gazâlî-V içinde*), Beyrut, 1409/1988. s.71.

⁶² Orman, s. 242.

⁶³ Zerrinkub, s. 224.

⁶⁴ Zerrinkub, s. 227.

Nizâmiyesi'ne dönüş, üstâdı İmâmu'l- Haremeyn'in hatırası ile birlikte eski dönemin yeniden canlanması anlamına gelmekteydi⁶⁵.

Gazâlî'nin Nişâbûr günleri verimli geçiyordu. Fakat bazı alimler Gazâlî aleyhinde iftiralar atıyor; yöneticileri Gazâlî'ye karşı kışkırtıyorlardı. Bu âlimlerden bazıları, Gazâlî'nin Ebu Hanife'ye dil uzattığını söyleyerek Sultan Sencer'i bile kışkırtmışlardı. Onların attıkları bir diğer iftira ise, onun dinden çıktığı yönünde idi. Gazâlî işte bu tahrikler ve komplolardan dolayı kendisi için güvenli bir ortam olmayan Nişabur'u terk etmiştir⁶⁶.

Gazâlî bir süre sonra Nişabur'dan yine Tus'a döndü. Evinin yanına fukaha için bir medrese, sûfiler için de bir hankâh yaptıran Gazâlî ömrünün son demlerini ders okutmak, gönül ehlinin sohbetlerine katılmak ve eser yazmakla geçirdi. Ayrıca o zamana kadar yeterince birikim sahibi olmadığını belirttiği hadis ilmiyle de meşgul olmaya başlamıştır.

On dört Cemâziyelâhir 505 (18 Aralık111) tarihinde vefat eden Gazâlî Tus'ta ünlü şair Firdevsi'nin mezarının yakınına defnedildi. Günümüzde burada Hârûniyye adıyla anılan bir bina bulunmaktadır. İşte Gazâlî bu binada medfundur. Yapının bütün çini ve alçı tezyinatı harap olmakla birlikte yine de tuğladan âbidevî bir eser halinde ayakta durmaktadır. Yakut el- Hamevî ve İbn-i Battûta gibi seyyahların Gazâlî'nin türbesini ziyaret ettikleri kuvvetle muhtemeldir. Yapı Sultan Sencer'in Merv'deki türbesi ile aynı plandadır ve Selçuklu mimarı özelliklerini taşımaktadır⁶⁷.

1.1.4. Eserleri

Gazâlî İslâm düşünürleri arasında en çok eser veren müelliflerden birisidir. Bu hususu vurgulamak üzere Zebîdî, İthâfû's-Sâde adlı eserinde meşhur hadis âlimi Nevevî'nin hocası olan Tilîsî'nin, "Gazâlî'nin telif ettiği eserleri saydım ve ömrüne taksim ettim, her gününe dört cüz (yaklaşık kırk sayfa) düştü" dediğini zikretmektedir⁶⁸.

Bu bilgi bize Gazâlî'nin çok yazan bir düşünür olduğunu göstermektedir.

⁶⁵ Zerrinkub, s. 229.

⁶⁶ Zerrinkub, s. 234-235.

⁶⁷ Çağrı, s. 494.

⁶⁸ Bekir Karlığa, "Gazzâlî", *DİA*, İstanbul 1996, XIII, 518.

Hüccetü'l-İslâm olarak ün salan ve kendinden sonra gelen düşünürlerin büyük bir bölümünü etkilemiş olan Gazâlî'ye pek çok eser nispet edilmektedir. Maurice Bouyges bunlardan 404, Bedevî ise 450'sinin adını kaydetmiştir. Ancak her iki araştırmacı bu eserlerden bir kısmının yanlışlıkla ona isnat edildiğini, bir kısmında onun eserlerinden seçmeler veya özetlerden meydana geldiğini tespit etmişlerdir. Gazâlî'ye aidiyeti kabul edilen eserler öncelikle düşünürün kendi kitaplarındaki atıflarına, ayrıca onun hayatından bahseden klasik kaynaklardaki malumata ve dünyanın çeşitli kütüphanelerinde adına kaydedilen eserlerin inclemesine dayanmaktadır⁶⁹.

Biz de çalışmamızın bu bölümünde Gazâlî'ye nispet edilen eserlerden bir kısmını zikredeceğiz:

1.1.4.1. Kelâma Ait Eserleri

1. Fedâihu'l- Bâtiniyye: “el-Mustazhirî” olarak meşhur oldu. Hâlife Müstazhir billah'ın isteği üzerine te'lîf edildi. Bağdat Nizâmiyesi'ni terk etmesinden hemen önce yazılmıştır.⁷⁰

2. el-İktisâd fi'l-İ'tikâd: Düşünürün Bağdat'tan ayrılmadan önce yazdığı son eserlerden biridir.⁷¹ Allâh'ın zâtı, sıfatları, fiilleri, nübüvvet, meâd ve imâmet konuları ele alınmıştır.

3. el-Maksadu'l Esnâ fi Şerhi Esmâillâhi'l-Hüsna: Allah'ın doksan dokuz isminin manasını açıklamak üzere kaleme alınan eser Kahire'de basılmıştır.⁷²

4. Faysalu't- Tefrîka Beyne'l İslâm ve'z- Zendeke: “Te'vil ve tekfir” konularını ele almaktadır.⁷³

5. el- Kânunü'l- Külli fi't -Te'vil: Müellif bu risâlede şeytanla ilgili bazı hadisleri yorumlamaya çalışarak te'vil konusuna ışık tutmaktadır⁷⁴.

⁶⁹ Karlığa, s. 518.

⁷⁰ Zerrinkub, s. 287.

⁷¹ Karlığa, s. 520.

⁷² Karlığa, s. 520.

⁷³ Karlığa, s. 520.

⁷⁴ Karlığa, s. 520.

6. Risâle ilâ Ebi'l Feth Ahmed b. Seleme: Eser mükellefin inanması gerekli olan esaslar hakkında Gazâlî'den öğüt isteyen bir kişiye hitaben yazılmış küçük bir risaledir.⁷⁵

7. ed-Dürretü'l-Fâhire fî Keşfi 'Ulûmi'l- Âhire: Ölüm, kabir hayatı ve ahiretle ilgili konuları ihtiva etmektedir⁷⁶.

8. İlcâmü'l- 'Avâm 'an İlmi'l- Kelâm: Gazâlî'nin bu eserinde Haşviyye mezhebi mensuplarının teşbîh ve tecsîme dâir görüşleri eleştirilir⁷⁷. Selef itikadından bahsedilir.

9. Kavâ'idü'l- Akâid: Ehl-i sünnet itikadını ortaya koyan bir eserdir.

10. Hücetü'l- Hak: Bâtînîlikle ilgili dizinin ikinci eseridir⁷⁸.

11. Mufasssîlü'l- Hilaf: Gazâlî'nin Bâtînîlere karşı yazdığı üçüncü eserdir⁷⁹.

12. ed-Dürcü'l-Merkûm: Bâtînîliğe karşı yazdığı dördüncü eserdir⁸⁰.

1.4.4.2. Diğer Eserleri

Gazâlî'nin kelâma âit eserlerinin dışındaki eserlerinden bazıları da şunlardır:

1.4.4.2.1. Fıkıh Alanındaki Eserleri

1. el- Menhûl min Ta'likâti'l- Usûl
2. el- Basit fî'l -Furû'
3. el-Vasît
4. el-Veciz
5. el-Fetâvâ
6. el-Müstasfâ fî Usûli'l-Fıkh⁸¹.

⁷⁵ Karlığa, s. 520.

⁷⁶ Karlığa, s. 520

⁷⁷ Karlığa, s. 520

⁷⁸ Karlığa, s. 520

⁷⁹ Karlığa, s. 520

⁸⁰ Karlığa, s. 520

⁸¹ Gazali, *İtikatta Ölçülü Olmak*, (Çev. Hanifi Akın), İstanbul 2005, s. 28.

1.4.4.2.2. Metodoloji- Mantık Alanındaki Eserleri

1. Mi'yârü'l- 'İlm
2. Mihakkü'n- Nâzâr fî 'İlmi'l- Mantık
3. Şifâü'l-Galîl
4. el- Kıstâsü'l- Müstakim: Gazali bu eserinde Bâtınilere de yer ayırmıştır.
5. Lübbü'n- Nâzâr⁸².

1.4.4.2.3. Felsefe Alanındaki Eserleri

1. Mekâsidü'l-Felâsife.
2. Tehâfütü'l-Felâsife.
3. el-Madnûn bih 'âlâ Gayri eEhlih
4. el- Madnûn bih 'ala Ehlih
5. Mişkâtü'l- Envâr
6. el-Münkız mine'd- Dalâl⁸³.

1.4.4.2.4. Tasavvuf Alanındaki Eserleri

1. Mîzânü'l-'Amel
2. İhyâü 'Ulûmi'd-Dîn
3. Bidâyetü'l-Hidâye
4. Cevâhirü'l- Ku'ran
5. Kimyâ'yı Sa'adet
6. Eyyühe'l- Veled
7. Nasîhatü'l- Mülûk
8. Minhâcü'l -'Abidîn⁸⁴.

Yukarıda değindiğimiz eserlerden başka Gazâlî'ye nispet edilen eserler de vardır.

⁸² Gazali, *İtikatta Ölçülü Olmak*, (Çev. Hanifi Akın), s. 28

⁸³ Gazali, *İtikatta Ölçülü Olmak*, (Çev. Hanifi Akın), s. 29

⁸⁴ Gazali, *İtikatta Ölçülü Olmak*, (Çev. Hanifi Akın), s. 29-30.

1.1.5. Talebeleri

Gazâlî'nin özellikle Vezir Nizâmü'l-Mülk'ün daveti üzerine Nizâmiye medreselerinde (bir nevi rektörlük olan) görevine başlamasından sonra, yaptığı çalışmalarla ünü iyice artmıştır. Bu durum Gazâlî'ye olan rağbetin daha da artmasını sağlamıştır.

Gazâlî Bağdat'ta bir yandan içlerinde tanınmış Hanbelî âlimlerinden Ebû Vefâ, İbn Âkil ve Ebû'l Hattab el- Kelvezânî'nin de bulunduğu 300'e yakın öğrenciye ders verip ilmî faaliyetlerini sürdürürken, diğer yandan da felsefe üzerine incelemeler yapıyordu⁸⁵. Ebu Mansur Muhammed, Muhammed bin Esad et-Tusi, Ebu'l-Hasan el-Belensi, Ebu Abdullah Cümert el-Hüseyni gibi isimler de Gazâlî'nin yetiştirdiği sayısız talebelerden bazılarıdır.

1.2. YAŞADIĞI ÇEVRE

Gazâlî'nin İtikadi İslâm mezhepleri hakkındaki fikirlerini daha iyi öğrenmek için onun yetiştiği çevrenin siyasi ve sosyal yapısına bakmakta fayda vardır. Gazâlî'nin doğup büyüdüğü bölge olan Horasan geniş bir bölgeyi içine almakta, çok sayıda şehri içinde bulundurmaktaydı⁸⁶. Gazâlî'nin yetiştiği bu ortamda birçok mezhep vardı. Mesela Horasan bölgesi yoğun bir biçimde Sünni olmakla beraber⁸⁷, Cürcan'da Mu'tezile⁸⁸, Nisabur ve Herat'ta Kerramiler⁸⁹, Hemedan da Müşebbihe⁹⁰, Kirman ve birçok yerde Bâtıniler⁹¹, Irak'ta ve Horasan'ın bazı yerlerinde hiç azımsanamayacak kadar da Şii vardı⁹².

İşte Gazâlî'nin yetiştiği Doğu İslâm Dünyasında neredeyse hiçbir bölge ve şehir mezheplerin varlığı bakımından tekdüzelik arz etmemekteydi. Bir şehirde birden fazla fıkıh mezhebi olduğu gibi, birden fazla itikadî mezhep de bulunabiliyordu. Birden fazla Sünni mezhep olduğu gibi gayr-ı sünni mezhepler de vardı. Özellikle Horasan ve Irak bölgelerinde mezhep çeşitliliği daha fazla idi. O birbirinden farklı karakterlere sahip,

⁸⁵ Çağrı, s. 491.

⁸⁶ Yâkut el-Hamevi, Ebu Abdullah Şehabeddin er Rûmî el- Bağdadî, *M'ucem 'ül-Buldan*, (627/1229) Beyrut 1957, II, 351

⁸⁷ Seyfullah Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, İstanbul 2007, s. 78.

⁸⁸ Kara, s. 95.

⁸⁹ Kara, s. 92.

⁹⁰ Kara, s. 92.

⁹¹ Kara, s. 94.

⁹² Kara, s. 94.

çoğu zaman da birbirleriyle kavgalı mezheplerin yaşadığı ve tüm çeşitliliğiyle hayatın içinde yer aldığı böyle bir ortamda⁹³ hayatını sürdürmüş ve çalışmalarına devam etmiştir. O, korkmadan doğru bildiklerini insanlara aktarmış ve çok rahatlıkla insanın canına kıyabilen, amaçları uğruna feda etmeyecekleri hiçbir şey olmayan Bâtını akımlara karşı mücadele etmiştir. Devlet erkânı gibi Gazâlî'nin de can güvenliği yoktu.

Gazâlî başarılı bir ilim adamı ve ilim aşığı idi. Bu durum doğal olarak onun bu yolda ilerlemesini sağlıyordu. Onun hayatında Selçuklu veziri Nizamü'l- Mülk'ün önemli bir yeri vardır. Bu kudretli Selçuklu veziri, sanatçıları ve bilginleri himaye ettiği için etrafında çok geniş bir bilginler halkası vardı⁹⁴. Hocası Cüveyni'nin ölümünden sonra Nişabur'da daha fazla kalamayacağını anlayan Gazâlî, Nizamü'l- Mülk'ün yanına geldi ve onun sarayındaki ilim halkasına katıldı. Henüz çok gençken Bağdat Nizamiye Medresesi'nin baş müderrisliğine tayin edildi⁹⁵.

Bu durum aslında bize şunu da anlatmaktadır. Gazâlî, Sünnî olan siyasî iradeye çok yakın olarak çalışmış, yıllarca sünnî olan vezirlere yol göstermiş, onlara fikir babalığı yapmıştır. Çünkü biliyoruz ki zaman zaman Nizamü'l- Mülk gibi Şafii devlet adamları da üst düzey kademedeki görev alabiliyorlar ise de, Selçuklu sultanları genellikle Hanefi mezhebinden idi. Sünnî ekolü de özellikle Bâtınilere karşı korumak için çaba harcıyorlardı. Bu durum çok net olarak Gazâlî'nin Sünnî olan devlet otoritesine yardımcı olduğunu göstermektedir.

Gazâlî'nin Bağdat yıllarındaki en büyük tehlikelerden biri de Bâtınilik idi. İnanılmaz bir şer organizasyonuna sahip olan Bâtınilik Selçuklu devletini ve Abbasi halifesini ortadan kaldırmak için her yola başvuruyor, üst düzey devlet adamlarına suikast düzenlemekten bile çekinmiyorlardı. Selçuklu sultanları Sünni mezhebe bağlı olup aynı zamanda Sünniliğin başı idiler. Yani onlar bütün Sünnileri temsil ediyorlardı⁹⁶. Sultanlar ve halifeler onu diğer mezheplere karşı korumayı kendileri için bir görev biliyorlardı. Sünnî mezhebe karşı yapılan her türlü saldırıyı engellemeye çalışıyorlardı. Selçuklu sultanları askerî yönden bu yıkıcı mezheplere karşı mücadele ederken Gazâlî'de ilmî yönden bu mücadeleye destek vermiştir. Gazâlî'nin *el-Munkız*'da anlattığına göre Bâtınilerin yıkıcı çalışmaları arttığında, Gazâlî onların bütün

⁹³ Kara, s. 100.

⁹⁴ Orman, s. 237.

⁹⁵ Orman, s. 240.

⁹⁶ Kara, s. 101.

delillerini incelemeye başlamış onlara karşı bir şeyler yapmak gerektiğini düşünürken, halife bu esnada ondan Bâtınilere karşı onların delillerini çürüten bir kitap yazmasını istemiştir. O bu durumun kendisini daha da motive ettiğini söylemektedir⁹⁷.

Bütün bu bilgilerden sonra şunları söyleyebiliriz: Gazâlî'nin gençlik ve olgunluk yıllarının geçtiği dönemde Abbasi devleti zayıflamış, İslâm dünyasının koruyuculuğunu bir anlamda Selçuklu devleti üstlenmiştir. Abbasiler'de olduğu gibi Selçuklular da Sünniliği temsil etmişlerdir. Nitekim uzun yıllar Abbasi ve Selçuklu devletinin resmi mezhebi Sünnilik olmuştur⁹⁸. Gazâlî'nin çok ciddi ilişkiler kurduğu ve Selçuklular döneminde çok önemli işlerin altına imza atmış olan Nizamü'l-Mülk de Sünnî idi. Gazâlî Nizamü'l-Mülk'ün temsil ettiği devlet otoritesiyle çok iyi anlaşmış, onlarla beraber başta Bâtınlık olmak üzere birçok mezheple mücadele etmiştir. Gazâlî Selçuklu devletinin resmî mezhebi olan Sünniliği savunmuştur. Bu durum onun devlet otorisine muhalif değil, bizzat onun yanında olduğunu gösterir.

Diğer yandan, Gazâlî'nin yaşadığı dönemde Horasan bölgesi mezhep çeşitliliğinin çok fazla olduğu bir bölge idi. Gazâlî Ehl-i sünnet ekolünün bir nevi savunucusu olması hasebiyle, düzeni yıkmaya çalışan eylemleri yüzünden onlarla mücadeleye girmekten çekinmemiştir. Bâtınilerin en önemli devlet adamlarını bile öldürmekten çekinmemesi onu korkutmamış, mücadelesine devam etmiştir. Onun bu konumu mezhepleri değerlendirirken bir takım hassas dengeleri gözetmesine sebep olmuş, itikadî İslâm mezheplerini değerlendirirken daha itidalli olmasını sağlamıştır. Nitekim Gazâlî en sert eleştirilerini yaptığı Bâtıniler konusunda bile tekfir meselesini birkaç konu dışında gündeme getirmemiştir.

1.3. GAZÂLÎ DIŞINDAKİ BAZI DÜŞÜNÜRLERİN MEZHEPLERE BAKIŞI

Mezhep konusu sadece araştırma konusu yaptığımız Gazâlî'nin değil ondan önce ve sonra da birçok düşünürün gündeminde olmuş bir konudur. Gazâlî'nin itikadî İslâm mezheplerine bakışına geçmeden önce, bazı düşünürlerin kendi dönemlerindeki

⁹⁷ Gazâlî, *el- Munkız*, s. 48.

⁹⁸ Kara, s. 59.

mezheplerle olan diyaloglarına ve onlar hakkındaki kanaatlerine bizlere bir fikir vermesi açısından kısaca değinmek istiyoruz.

1.3.1. İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe

Ebû Hanîfe, Ehl-i sünnet'in itikâdî görüşlerinin ortaya çıkmasında büyük rolü olan bir âlimdir. İtikâdî konularda bilhassa soru - cevap tarzında zamanımıza kadar intikal eden eserleri Mâturidî kelâm ekolünün temellerini teşkil etmiştir. Bu eserler Ehl-i sünnet inancının temellerini özlü ve mantıklı bir şekilde önümüze sermektedir. Kitaplarında görüleceği üzere, birçok fırkanın mutaassıp görüş ve kanaatlerine karşı İslâm'ın müsâmahasını savunmuştur⁹⁹.

Ebû Hanîfe'nin zamanında Havâric, Mu'tezile, Mürcie gibi mezheplerin olduğunu anlıyoruz. Aslında Ebû Hanîfe kimseye dil uzatmayı sevmeyen bir insandır. O, hakkı söyleyen, bu konuda hiçbir şeyden çekinmeyen fakat bununla birlikte muhâliflerine kötü sözler söylemeyen bir âlim idi¹⁰⁰.

Ebû Hanîfe Hâricilerin de bazı noktalarda yanlışlarının olduğunu açık açık izah etmiş, fakat onların tekfir edilemeyeceğini söylemiştir. İmâm-ı Âzâm, Haricilerin tekfir edilip edilmemesi konusunda kendisine sorulan soruya karşılık onların tekfir edilemeyeceğini, fakat Hz. Ali ve Ömer b. Abdulaziz gibi hayırlı imamların yaptığı şekilde onlarla harbedilmesi gerektiğini söylemiştir¹⁰¹.

Bu örnekte olduğu gibi İmâm-ı Âzâm, Haricilerin topluma zarar verdiğini onlarla harbedilmesi gerektiğini, fakat iman bakımından onların tekfir edilemeyeceğini söylemiştir. Bu anlayışı biz araştırdığımız kadarıyla genel olarak Gazali'nin eserlerinde de görmekteyiz.

Ebû Hanîfe'ye göre insanlar, kendi beyanlarına, ibâdet şekillerine ve dinî alâmet sayılan kıyafetlerine bakılarak tekfir edilebilir. Mümin olduğunu söylemekle birlikte ilâhî sıfatları inkâr eden veya bunları yaratıkların sıfatlarına benzeten, kadere inanmayan, Kur'an'da açıkça belirten hükümleri kabul etmeyen, günah işlemeyi helal sayan ve Kur'an'ın bir harfini bile inkâr eden kimse tekfir edilir. Ancak Kur'an-ı

⁹⁹ Mustafa Öz, *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri*, İstanbul 2009, Çevirenin Önsözü.

¹⁰⁰ Öz, s. 190.

¹⁰¹ Öz, s. 40.

Kerîm'i tefsir veya te'vil ederek hükümler çıkaran yahut Hz. peygamber'e nispet edilen hadislere dayalı bazı itikadî hususları benimsemeyen kimse tekfir edilemez¹⁰².

Ebû Hanîfe, zât - sıfat ayrımı yaparak ilahî sıfatları muhtemelen ilk defa zâtî ve fiilî kısımlarına ayırıp, hepsinin kadîm olduğunu savunmuş; böylece Cehmiyye ve Mu'tezile'nin sıfat anlayışını reddetmiştir. Bir taraftan haberî sıfatlara "bilâ keyf" iman edilmesi gerektiğini söylemek sûretiyle Selef'e öncülük etmiş; diğer taraftan bunların bir kısmını üstü kapalı bir kısmını da açıkça te'vil ederek teşbîh ve ta'til akîdesine alternatif bir görüş ortaya koymuştur¹⁰³.

Ebû Hanîfe, halku'l - Kur'ân konusunda Cehmiyye ve Haşviyye arasında mûtedil bir görüşü savunarak, daha sonra Ehl-i sünnet kelâmcılarınca yapılan lâfzî ve nefsî kelâm ayırımına zemin hazırlamıştır. Kadere imanı gerekli görüp, kulun irâdesiyle fiil yapma gücüne sahip kılındığını kabul etmiş, insanın mümin iken kâfir, kâfir iken mümin olabileceğini söyleyerek cebir anlayışından uzaklaşmıştır. İmanı; tasdik, mârifet ve ikrâr unsurlarına dayandırmakla, iman için marifeti yeterli gören Cehmiyye'yi ve sadece ikrârı kâfi gören anlayışları reddetmiş; amelin imândan ayrı olduğunu ve dolayısıyla artıp eksilmeyeceğini ortaya koymakla da Selefîyye, Mu'tezile ve Havâric'e muhalefet etmiştir. Böylece akâidin ana temellerini atarak çoğunluğun mensup olduğu Ehl-i sünnet mezhebinin oluşmasına öncülük yapmıştır¹⁰⁴. Bu ifadelerden de anlaşıldığı kadarıyla Ebû Hanîfe de, Gazâlî gibi Ehl-i sünnetin görüşlerini diğer fırkalara karşı savunmuş, bunu yaparken itidali elden bırakmamış onları kolay kolay tekfir etmemiştir.

1.3.2. İmam Mâturîdî

Burada bahsedeceğimiz bir diğer düşünür ise, Ebû Mansûr el-Mâturîdî'dir. Onun, Kitâbu't tevhîd ve Te'vîlât adlı bize ulaşan eserlerinin metinleri incelendiğinde, sürekli karşı çıktığı ve fikirlerini reddettiği mezhepler arasında Mu'tezile, Hariciler, Karmatîler, Kaderiye, Haşeviyye/Hadis taraftarları, Cebriye ve Müşebbihe'nin yer aldığı görülecektir¹⁰⁵. Kelâmda imam olarak kabul edilen Mâturîdî, akîdeyi güçlendirme ve dini, temel görüşleri çerçevesinde müdafaa etme konusunda gerek İslâm dışı

¹⁰² Yusuf Şevki Yavuz, "Ebû Hanîfe", *DİA*, X, 141.

¹⁰³ Yavuz, s. 142.

¹⁰⁴ Yavuz, s. 142.

¹⁰⁵ Sönmez Kutlu, *İmam Mâturîdî ve Mâturîdîlik*, Ankara 2003, s.134-135.

akımlarla gerekse Mu'tezile, Havâriç ve gibi İslâmi mezheplere karşı ciddi bir mücadele vermiştir¹⁰⁶.

Ebu Mansûr el-Mâtûdiri'ye göre büyük günah işleyen imandan çıkmaz, onun durumu Allah'a kalmıştır; Allah dilerse affeder dilerse cezalandırır. O, büyük günah işleyene "kâfir ve müşrik" diyen Hâricilere ve "ne kâfir ne mümin ikisi arasında bir yerde" diyen Mu'tezile'nin görüşlerini kabul etmemiştir¹⁰⁷.

"Mâtûrîdî'ye göre de amel imandan bir cüz değildir."¹⁰⁸ Mâtûrîdî birçok konuda olduğu gibi bu konuda da İmam-ı Âzâm'la yakın olan görüşlere sahiptir. İman-amel ilişkisi konusunda amelleri imanın bir parçası olarak gören Hâricilerin, Mu'telize ve Ashab-ı Hadisin "inanılanlar ancak, Allah anıldığı zaman kalpleri titreyen, âyetleri okunduğu zaman imanları artan ve Rablerine güvenen, namaz kılan, kendilerine verdiğimiz rızıktan yerli yerinde sarf edenlerdir"¹⁰⁹ âyetlerini bu görüşlerine delil getiremeyeceklerini ileri sürer. Çünkü ona göre, amel imanın şartı değildir ve bu âyet hiçbir şekilde amelin olmadığı anda iman da olmayacağı şeklinde yorumlanamaz. Burada kastedilen müminlerin âyetle zikredilen eylemleri yapmaları gerektiğidir. Bu fiillerin imanın ilkeleri (şerai'ul-iman) olduğudur. Bir mümin, amelleri terk etmekle iman vasfını kaybetmez. Bu âyetle kastedilen bir başka anlam da, müminler arasındaki üstünlük, dereceler itibariyledir. Onlar arasında bu amelleri yerine getiren iyi kimseler bulunduğu gibi, günahkâr olup affedilmeyi, bağışlanmayı ve şefaati hak kazananlar da vardır. O halde burada kastedilen, amelin imanın şartı değil, iman dolayısıyla amelin şart olduğudur¹¹⁰.

Mâtûrîdî, *Kitâbü't-Tevhîd* adlı eserinde özellikle Mu'tezile ve Seneviyye hakkında çok ciddi eleştirilerde bulunmuştur. Mâtûrîdî'nin Mu'tezile ile olan tartışmaları aslında Ehl-i sünnet ile Mu'tezile arasındaki klasik tartışma konularıdır. Kulların fiilleri, istitâat gibi konular belli başlı tartışma konularıdır. O şöyle söylemiştir: "Kendilerini kelâm ilminin süvarileri zanneden ve İslâm âlimleri içinde bu ilme sadece onların vakıf olduğunu sanan söz konusu fırkanın fiiler hakkında tutundukları delilleri zikretmeliyiz. Belki bu münasebetle iddialarının bir cüretten ibaret olduğunu ve son

¹⁰⁶ Şükrü Özen, "Mâtûridî", *DİA*, Ankara 2003, XXVIII, 149.

¹⁰⁷ Kutlu, s. 138.

¹⁰⁸ Kutlu, s. 156.

¹⁰⁹ (8.Enfal:2-3)

¹¹⁰ Kutlu, s. 142.

tahlilde, kelâm mütehassıslarının adımlarına yaklaşmak şöyle dursun sıradan müntesiplerinin ünvanını bile taşımaktan uzak bulunduklarını anlarlar.”¹¹¹ İmam Mâturîdî, Mu'tezile'yi Kaderiyye'nin bir devamı olarak gördüğü için bu mezhebin ta Resûlullah zamanında kınandığını söylemiştir. O ayrıca bu mezhebin Mecûsîlerle ortak yönlerinin olduğunu söyleyerek onların genel din anlayışına aykırı fikirlerinin olduğunu söylemiştir¹¹².

Yukarıda sadece iki örnekle vermeye çalıştığımız kadarıyla görülüyor ki İmam Mâturîdî kendi devrindeki îtikâdî ve siyâsî mezheplerden özellikle Mu'tezile, Havaric ve Seneviyye ile fikri münâkaşalara girmiş, onlara karşı Ehl-i sünnet inancını savunmuş, tekfir konusunda Ebû Hanîfe ve Gazâlî gibi mutedil davranmaya çalışmıştır.

1.3.3. İmam Eş'ârî

Eş'ârî ise, kendisinden önce makâlât türünde yazılmış eserleri tenkit etmiş onların birçoğunun, mezheplerin görüşleri konusunda tek taraflı ve eksik bilgilere sahip olduğunu söylemiştir. O, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l Musallîn* adlı eserinin mukaddimesinde mezhepler ve fırkalarla ilgili eser yazanların ve onların görüşlerinden söz eden insanların, eksik anlatımlarda bulunduklarını, hasmının sözünü anlatırken mugalâtaya saptıklarını, düşmanlarını kötülemek niyetiyle bile bile yalan söylediklerini belirtmiştir. Kendileriyle ihtilafa düşenlerin görüş ayrılıklarını rivayet ederken doğru davranmayıp, sözlerine onların delillerini çürütecek ilaveler yaptıklarını söyleyerek mezhep adlandırmalarının ve mezheplere bakışın siyâsî ve sosyal nedenlere de dayandığını belirtmiştir¹¹³. Eş'ârî, İslâm mezheplerini Şîa, Havâriç, Mürcie, Mu'tezile, Cehmiyye, Dırariyye, Hüseyniye, Bekriye, Amme, Ehl-i Hadis ve Küllabiyye şeklinde sıralayarak, görüşlerini genel olarak açıklamıştır¹¹⁴.

Bu vasfıyla Eş'ârî'nin, Ehl-i sünnete mensup olduğu halde diğer İslâm mezhepleri hakkında tarafsız kalan ve ilmî zihniyetten hiçbir şekilde ayrılmayan başlıca bilgin olduğu söylenebilir. Eş'ârî'nin mezheplere karşı tarafsız kalması onların ilkelerini

¹¹¹ Mâturîdî, Ebû Mansur, *Kitâbü't Tevhîd*, (Çev. Bekir Topaloğlu), Ankara 2005, s. 300-301

¹¹² Mâturîdî, a.g.e., s. 401.

¹¹³ Eş'ârî, Ebûl-Hasen, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l Musallîn*, (Çev. Mehmet Dalkılıç, Ömer Aydın), İstanbul 2005, s. 27.

¹¹⁴ Eş'ârî, s. 33.

aynen anlatma noktasındadır. Yoksa bu, Eş'arî'nin kendi döneminde bir takım yanlış mezheplerle mücadele etmediği anlamına gelmez.

O, Mu'tezile, Haşviyye ve Müşebbihe ile mücadele etmiş ve akâid konularında aklı hâkim kılan görüş ile onu mahkûm edip naklî yanlış anlayan görüş arasında mutedil bir yol takip etmiştir. Eş'arî'nin, *el-İbâne*'si, onun akîdesini gâyet güzel bir şekilde hulasa eder. O, seksen sayfa tutan bu risalesinde, Mu'tezile'nin aksine sıfat-ı ilâhiyyeyi, ru'yetüllahi, şefaati, kabir azabını ve diğer âhiret hallerini kabul eder, kulların fillerini Allah Teâlâ'nın yarattığını (kaderi) ispatlar ve büyük günah konusunda Hâvaric ve Mu'tezileyi reddeder. Hilâfeti Ehl-i sünnet anlayışıyla anlar, Ashâb-ı Kiram hakkında nezih ifâdeler kullanır¹¹⁵. Mu'tezile ile Selefîyye arasında önemli ihtilâf ve mücadele konusu olan "kelâm" meselesine gelince, Eş'arî, *el-İbâne ve el-Lûma*'nda hiçbir ayırım yapmadan kelânullahın gayr-i mahlûk olduğunu söyler ve uzun uzun istidlâller yapar. Fakat onun akîdesini nakleden müellifler, kendisinin kelânullahı nefsî ve lâfzî diye ikiye ayırdığını, nefsî kelâma gayr-i mahlûk (kadîm) deyip diğerini mahlûk telâkki ettiğini zikrederler. Nitekim Eş'arîyye mektebi de kelâm meselesini aynı şekilde îzah eder¹¹⁶.

Eş'arî'nin yukarıda anlattığımız görüşleri daha sonra Gazâlî tarafından da Mu'tezile ve diğer mezheplere karşı savunulmuştur. Eş'arî'nin eserinin mukaddimesinde belirttiği gibi o, fırkaların görüşleri anlatılırken taraflı davranıldığını vurgulamıştır. Bazı mezheplerin kendi fikirlerine uymayan mezheplere yalan isnat ederek onları karalama yoluna gittiklerini söylemiştir. Bu yüzden olsa Eş'arî *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn* adlı eserinde tarafsız davranmaya çalışmış ve genellikle sadece mezheplerin görüşlerini aktarmıştır.

1.3.4. İmamı'l- Haremeyn el- Cüveyni

Bir diğer düşünür ise Cüveynî'dir. Onunla Mu'tezile mezhebinin arası çok da iyi değildi. Zâten Ehl-i sünnet ile Mu'tezile mezhebi arasında örneğin ru'yetullah, husun kubuh gibi tartışmalı meseleler onun zamanında da bir tartışma konusu idi. O bu konularda Mu'tezile den farklı olan fikirlerini söylüyordu. Şeriatın failini övdüğü şeyi

¹¹⁵ Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmi Giriş*, İstanbul 2007, s. 140.

¹¹⁶ Topaloğlu, s.140-141.

hüsün, yerdiğini de kubuh olarak kabul eden Cüveynî'ye göre, teklif hususunda akıl, herhangi bir şeyin güzelliğine ve çirkinliğine delâlet etmez. Hüsün ve kubuh ancak şeriatla sabit olur. Öyle ise bir şey zatından, sıfatından ve cinsinden dolayı güzel veya çirkin olamaz. Ancak şeriat sahibinin bildirmesiyle olur¹¹⁷.

Cüveynî Eş'arî ekole sahip bir düşünür olduğu için Mu'tezile mezhebi ile olan tartışmaları da belli başlı konular idi. Rü'yetullah, halku'l Kurân, güç yetirilemeyen şeyin teklif edilmesi, hüsün kubuh gibi konularda o Eş'arî gibi düşünür. Oysaki Mu'tezile bir fiilin iyi ya da kötü olduğunu idrak etmek aklın vazifesidir. Bir fiil ilâhî vahiy gelmeden önce de iyi veya fenâdır, fiilin güzel veya çirkinliği kendindendir, içyapısı gereğidir der¹¹⁸. Bu da Ehl-i sünnet ve Mu'tezile arasındaki birçok konuda olduğu gibi bu konuda da bir ayrılık olduğunu gösterir. Cüveynî eccl ve rızık meselelerinde Mu'tezile ile Ehl-i sünnet arasındaki farkı ortaya koyar. Ona göre rızık ister helal olsun ister haram olsun kendisinden faydalanılan şeydir¹¹⁹. Mu'tezile ise haramı rızık olarak kabul etmez¹²⁰. Yine Cüveynî'ye göre insan ister normal bir şekilde, isterse öldürülmek sûretiyle olsun mahlûkat eceliyle ölür¹²¹. Oysa Mu'tezile'ye göre öldürülen kimse eceliyle ölmez. Şayet öldürülmeseydi biraz daha yaşayacaktı. Katil maktûlün ecclini yani hayatının müddetini kesmiştir. Maktûlün öldürülmesi bundandır¹²².

Bütün bu bilgilerden anlıyoruz ki Cüveynî de, Eş'arî kelâmını temel alarak devrinde Ehl-i sünnet görüşlerini Ehl-i bid'at diye adlandırdığı Havaric, Mürcie ve özellikle Mu'tezile mezhebine karşı savunmuştur.

1.3.5.Fahrüddin er-Râzî

Orta Asya da birçok ilim beldesini dolaşan Râzî ise gittiği her yerde birçok insanı üstün zekâsı, güçlü hafızası ve hitabeti sayesinde büyölüyordu. Hitabeti sayesinde yaptığı münazaralarda başarı gösterdi ve Ehl-i bid'ate mensup pek çok kişinin

¹¹⁷ Mevlüt Özler, *İmâmu'l - Hârameyn el- Cüveynî ve Akîdesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lîsans Tezi), Erzurum 1985, s. 83.

¹¹⁸ Özler, *İmâmu'l - Hârameyn el- Cüveynî ve Akîdesi*, s. 80.

¹¹⁹ Cüveynî, *el- 'Akîdetü 'n -Nizâmiye*, Muhammed Zâhid el Kevseri neşri, Kâhire 1367/1948, s. 61.

¹²⁰ Cüveynî, *el- 'Akîdetü 'n -Nizâmiye*, s. 61.

¹²¹ Cüveynî, *el- 'Akîdetü 'n -Nizâmiye*, s. 61.

¹²² Özler, *İmâmu'l - Hârameyn el- Cüveynî ve Akîdesi*, s. 98.

Ehl-i sünnete intisap etmesini sağladı. Hristiyanlarla da çeşitli tartışmalar yaptı. Fikrî mücadelelerini daha çok Mu'tezile, Kerramiyye, Felâsife ve Batniyye gruplarına karşı yürüttü. İyi bir hatip olduğu kadar hazır cevap oluşuyla da tanınır. Batniyye'ye yönelttiği tenkitlerden rahatsız olan bir Batınî'nin, derslerini gizlice tâkip ederek yaptığı tenkitlerin ardından kendisine bıçağını gösterip onu ölümle tehdit etmesinden sonra eleştirilerini aniden kesmesi üzerine bunun sebebini soran öğrencilerine: "Bâtınilerin burhan-ı kat'ileri vardır" cevabını vermesi onun espri gücüne örnek teşkil eder. Akaidde Eş'arî, fıkhıta Şâfiî mezhebine bağlı olmakla beraber bazı konularda mezhebine muhalefet edip Mu'tezili görüşleri benimsemiştir. İbn-i Hacer tarafından Şia'ya mensup bir âlim olarak gösterilmesi isabetli değildir. Zira onun Şîî ve Bâtınî görüşleri şiddetle eleştirdiği bilinmektedir¹²³. Fahreddin Razi' de Gazâlî gibi çok sayıda eser veren âlimlerden biridir. Fahreddin Razi'nin tarafımızdan bilinen eserleri İslâm düşünce hayatının hemen bütün alanlarıyla ilgili olup, döneminin bütün ilimlerini ihtiva etmektedir¹²⁴.

Yukarıda da değinildiği gibi Fahreddin Razi, kendi dönemindeki Ehl-i bid'at fırkalarla mücadele etmiştir. Özellikle Kerramiyye, Şia ve Mu'tezile ile münakaşalar yapmış ve onlara karşı Ehl- sünneti müdafaa etmiştir. Razi'nin yaşadığı çağda Harizm ve Maverannehir'de Mu'tezile, Herat ve Gazne bölgelerinde ise Kerramiyye mezhebi mensupları vardı. Fakat Mu'tezile mezhebi yaygın ve güçlü değildi. Buna karşılık Herat ve Gazne'de Kerrâmîler hem güçlü hem de yaygındı¹²⁵.

İrâde, insan fiilinin yaratılması, kaza-kader, güzellik-çirkinlik gibi konular Razi ile Mu'tezile arasında tartışılan meselelerin başında gelmektedir¹²⁶. Aslında Râzî Mu'tezilenin bütün akidelerini eleştirip reddetmek istemiştir. Onların özellikle Şia'dan etkilendiğini söyleyerek bir anlamda Şia'yı da reddetmiş olmaktadır¹²⁷.

Râzî'nin Maverannehir bölgesinde yaptığı ilim yolculuklarından biri de Gazne bölgesine olmuştur. Râzî Gazne'de hüküm süren Gurî sultanları ile iyi ilişkiler kurmuş, Şihabuddîn Gurî'nin takdir ve güvenini kazanmıştı. Onun Râzî'ye göstermiş olduğu bu

¹²³ Yusuf Şevki Yavuz, "Fahreddin Razi" *DİA*, İstanbul 1995, XII, s. 90.

¹²⁴ Bkz., Şerif, II, 269.

¹²⁵ Süleyman Uludağ, "Fahrettin Râzî", Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1991, s. 23.

¹²⁶ Uludağ, s. 23.

¹²⁷ İsmail Cerrahoğlu "Fahrudin er-Râzî ve Tefsiri", (*Mefâtihü'l -Gayb Mukaddimesinde*), (Çev. Heyet), Akçağ Yay. Ankara 1988, I, XXXIV.

ilgi ve saygı, bölgesinde yaygın olan Kerrâmîleri rahatsız ediyordu. Râzî'nin Kerrâmîleri ağır bir biçimde tenkit edip teşbih ve teccimi şiddetle reddetmesi Kerrâmîlerin rahatsızlığını daha da artırmaktaydı¹²⁸. Sonuçta Râzî Kerrâmîlerin baskıları sonucunda bu bölgeden çıkarılmıştır. Bu ifadelerden Râzî'nin döneminde Kerrâmîlerle ciddi mücadele içine girdiğini anlamaktayız.

Râzî, döneminde Şîâ ile de mücadele etmiştir. Şîâ ile en büyük münâkaşası, Hz. Peygamber'den sonra en efdal müslümanın Ebû Bekr veya Ali olduğu meselesinden çıkar. Allah, oturanlara karşılık, cihad edenlere büyük bir mükâfat vermiştir¹²⁹ ayetiyle Şîâ Hz. Ali'yi Hz. Ebu Bekr'e tafdil ederler. Zira Hz. Ali Hz. Ebû Bekr'den daha fazla cihad yapmıştır. Er-Râzî, Hz. Ali kâfirleri katletme hususunda Hz. Peygamberden daha fazla gayret göstermiştir. O halde Hz. Ali, Hz. peygamberden daha faziletli diyebilir miyiz? şeklinde sual sormak suretiyle Şîâ'nın görüşünü reddetmektedir¹³⁰.

Yukarıda da anlattığımız gibi Râzî bir Eşâri Kelâmcısı idi. Râzî Ehl-i bid'at olarak adlandırdığı fırkaları eleştirdiği gibi Ehl-i sünnet olan Mâturidi, Hanbelî hatta İmam Eş'arî'ye bile bazı konularda muhalefet etmekten çekinmemiştir.¹³¹ Mesela Râzî'nin anlattığına göre onunla ünlü Mâturîdî kelâmcısı Nureddîn Sâbûnî tartışmaya girerler ve Sâbûnî bu tartışmayı kaybeder ve Râzî'nin büyüklüğünü anlar¹³².

Bütün bunlarda sonra şunu söyleyebiliriz ki Râzî'de tıpkı Gazâlî gibi dönemindeki ehl-i bidat akımlarla mücadele etmiş onlara karşı Ehl-i sünnet akaidini savunmuştur.

1.3.6. Sa'du'ddîn Taftazânî

Taftâzânî de kendi döneminde Mütakaddimûn kelâmcılarının tartışmalarına yorumlar getirmiş, değerlendirmeler yapmıştır. Meselâ Cenab-ı Allah'ın mahiyetinin bilinmezliği konusunda Mücessime ve Müşebbihe hakkında şu ifâdeleri kullanmıştır: Tenzîhât konusunda muhâlif fırkalar; zâhiri itibarıyla Allah'a cihet, cismaniyet, sûret ve uzuv gibi şeylerin nispet edilmesi şüphesini doğurabilecek âyet ve hadisleri delil olarak

¹²⁸ Uludağ, s. 24.

¹²⁹ (4. Nisa: 95)

¹³⁰ Cerrahooğlu, I, XXXIV.

¹³¹ Uludağ, s. 23.

¹³² Uludağ, s. 26-27.

kullanmaktadır. Bu fırkalar ayrıca iki varlık düşündüğümüzde bunların mutlaka birbirlerine bitişik veya birbirlerinden ayrı ve yönlerinin farklı olması gerektiği ve ne Allah'ın âleme hulul etmesi ne de âlemin Allah'a hulul etmesi mümkün olmaması hasebiyle Allah'ın cihet olarak âlemden ayrı olması gerektiği ve dolayısıyla onun bir hayyiz işgal etmesi ve sonuçta sûreti ve sınırları bulunan bir cisim veya cismin bir parçası olması lazım geldiği yönünde gerekçeler iler sürerler.

Gerçek bunların hepsi kuru birer vehimdir. Gayp âlemine müşahede âleminin hükümlerini tatbiktir. Hâlbuki kat'i naslar Allâh'ın bu gibi vasıflardan münezzeh olduğunu açıkça bildirmektedir. Şu halde en ihtiyatlı yolu seçerek, zâhiri itibariyle teşbîh ifâde eden âyet ve hadislerin bilgisini Selef âlimlerin yaptığı gibi Allah'a havale etmeli veya câhillerin ölçüsüz sözlerini def etmek ve kıt akıllı kimseleri doğru yola koymak için Müteahhir âlimlerin yaptığı gibi bu gibi nasları sahih te'vîllerle te'vîl etmelidir¹³³.

Taftâzânî kendi devrinde Ehl-i sünnet kelâmını savunmuştur. Birçok mezheple fikri münâkaşaya girdiği gibi Mu'tezile ile de birçok konuda ayrılmıştır. Mesela Mu'tezile'nin sıfatların ezelîliği konusunda Ehl-i sünnete yönelttiği taaddüdün tevhid anlayışıyla çeliştiği meselesinde “Bu sıfatlar Cenab-ı Allah'ın ne aynısı ne de gayrisidir”¹³⁴ anlayışını savunmuş, Allah'ın irâdesinin hâdis olduğunu söyleyen Mu'tezile'nin fikirlerini reddetmiştir. Taftâzânî “*Şerhu'l Akâid*”de Mu'tezile, Müşebbihe, Mücessime gibi mezheplerle ihtilaf ettiklerini belirtmiştir. Bu da aslında bütün ehl-i sünnet Kelâmcılarına olduğu gibi Ehl-i sünnet akidesini Ehl-i bidata karşı savunmak anlamına gelir.

1.3.7. İbn-i Teymiyye

İbn-i Teymiyye'nin de hayatı boyunca vermiş olduğu bütün fiili mücadelelerin ve ortaya koyduğu eserlerin gayesi tektir ve o da, Ashâb, Tâbiîn ve Etbe'üt-Tâbiîn neslini içine alan Selef akîdesini titizlikle korumak, onların dışında kalan bütün

¹³³ Taftâzânî, Sadeddin, “*Şerhu'l Akâid*, (Çev. Talha Hakan Alp), İstanbul 2008, s. 161.

¹³⁴ Taftazani, s. 169.

metotları, inançları, yaşayışları reddetmek ve bu inanç ve yaşayışa artırma ve noksanlaştırma yapmak sûretiyle hiçbir tasarrufta bulunmamaktadır¹³⁵.

İbn-i Teymiyye Selef akîdesini koruma ve savunma konusunda çok titiz davranmış, bu hassasiyeti dolayısıyla bir takım çevreler tarafından eleştirilmiştir.

İbn-i Teymiyye, her ne kadar eserlerinde çok sayıda fırkadan bahsedip bunları şiddetli tenkitlere tâbi tutsa da o, yetmiş iki fırkanın temelini dört olduğunu ve bu temel bidat fırkalarının da: 1-Râfiziler, 2- Hâriciler, 3- Kaderîler, 4- Mürchie olduğunu zikreder¹³⁶.

O, “mütakellime-i sıfâtiyye” diye isimlendirdiği bazı Eş’arîler’i Mu’tezile’ye uyarak haberî sıfatları akılla ispat edip te’vîl ettikleri için çatar ve şiddetli tenkitlere tâbi tutar. Ama bunun yanında bir kısım Eş’arî taraftarlarının da İmam Ahmed’in taraftarlarıyla aynı görüşü paylaştığını ve kemâl sıfatlarının ispatı hususunda İmam el-Eş’ârî, İbn Küllâb ve İbn Kerrâm gibi sıfâtiyye’ye mensup kelâmcıların Selefte uyduğunu söylemeyi ve bundan duyduğu memnuniyeti dile getirmeyi de ihmal etmez¹³⁷.

İbn-i Teymiyye’nin en şiddetli eleştirdiği bid’at fırkaların başında Râfizîler gelir. Ona göre fırkaların içerisinde dînî en az olan fırka Râfizîlerdir.

İbn-i Teymiyye Râfizîlerin kalplerini Allah Taala’nın temizlemediği pis kalpli olan kimselere benzettir ve onları cipt, tâgut ve nifak ehli kimselerden sayar. Çünkü ona göre onların pis kalpli olduklarının en iyi işareti Resul’den sonra gelen nesle ve müminlere düşman olmaları, kin beslemeleri ve Allah dostlarından uzak durmalarıdır. Onlar sadece nefsi arzularına uygun düşen şeylere inanır, maksatlarına uygun düşen şeyleri konuşurlar. Amaçları ise İslâmiyet’i ifsat etmekten başka bir şey değildir. Grupların içinde, kendi arasında en karışık, en fesatçı, birbirleriyle en çok ihtilaf içinde olan fırka, Şi’adır. Öyle ki, birbirlerine sık sık kılıç çeker ve aynı görüşü paylaştıkları insanlara dahi zulmederler. Diğer fırkaların en sapığı, en bid’atçısı, en zâlimi, imandan en uzak, küfür, fık ve isyana en yakın olanıdır. Şi’anın içinde övülebilecek tek bir grup

¹³⁵ Muhammet Yazıcı, *İbn Teymiyye’nin İslâm İnanç Mezheplerine Bakışı*, Erzurum 2009. s. 216.

¹³⁶ Yazıcı, s. 214.

¹³⁷ Yazıcı, s. 230.

dahî yoktur. Bunlarda mevcut bulunan çirkin işler kitap ve sünnete muhâlif davranışlar, zayıf ve mesnetsiz görüşler, hiçbir Ehl-i sünnet grubunda yoktur¹³⁸.

Görüldüğü gibi en son sert tepkilerden birini Teymiyye, Şîa ve Râfîzîlere karşı göstermiştir. Şîa ve Râfîzîlerin birçok kolunu tekfir etmiştir. İbn-i Teymiyye'ye göre Hâriciler, Şîa gibi kasden yalan söylemezler. Onlar doğrulukları ile tanınmış kimselerdir. Bundan ötürü hadîs otoriteleri, onların rivâyet ettikleri hadîsleri sahîh ve sağlam kabul etmişlerdir. Zirâ bunlar bid'atçıların içinde sözlerinde en sâdık olan mezheptir¹³⁹.

İbn-i Teymiyye, Hâricilerin tekfir edilemezliği iddiasını savunmaya çalışır. Hatta o bazı eserlerinde, Hâriciler hakkında tereddütlü ifâdeler kullanır ve Hâricilerin kâfir olup olmadığı hakkında kesin bir tavır sergilemez. Nitekim o, âlimlerin bu konuda tereddüt içinde olduğunu, Hâricilerin tekfir edilmesi ve edilmemesi hususunda iki meşhur görüşlerinin bulunduğunu söyledikten sonra tekfir hususunda bir takım alâmetler ve ölçüler ortaya koyar, ama bir türlü “Hâriciler şu noktalarda kâfir olmuştur veya âlimler Hâricilerin tekfir edilemeyeceği hususunda görüş birliği içindedir” gibi net bir tavır ortaya koymaz. *Minhâc* isimli eserinde Hâricilerin namaz, oruç, Kur'an okuma gibi hususlarda en fazla ibâdet ehli olan mezhep olduğu ve onların içleriyle ve dışlarıyla İslâm dinine bağlı olduklarını söylemeyi hiç ihmal etmez¹⁴⁰.

İbn-i Teymiyye Mu'tezile'den de bi'dat ehli olarak bahseder¹⁴¹. O, Mürcie'yi de bid'at ehli olarak almış ve bir kısım yerlerde Mürcie'yi düpe düz küfürle suçlarken, bazı yerlerde ise onun tekfir edilemeyeceğine ilişkin deliller serdetmektedir¹⁴².

Sonuç olarak söylemek gerekirse İbn-i Teymiyye Ehl-i Bid'at olarak adlandırdığı fırkaların bir kısmını bazı düşüncelerinden dolayı tekfir etmiş, bazı düşünceleri dolayısıyla da tekfir edilmeyeceğini söylemiştir. Ehl-i sünnet kelâmcılarından olan Eş'arî'yi de bazı hususlarda överken, bazı hususlarda da onun hata ettiğini söylemiştir. Ayrıca Müşebbihe ve Mücessimeyi teşbîh ve tescim konularında tekfir etmiştir¹⁴³.

¹³⁸ Yazıcı, s. 265.

¹³⁹ Yazıcı, s. 326.

¹⁴⁰ Yazıcı, s. 330-331.

¹⁴¹ Yazıcı, s. 331.

¹⁴² Yazıcı, s. 340-341.

¹⁴³ Yazıcı, s. 379.

İslam tarihinin ilk dönemlerinden beri kendilerini Selef ya da Ehl-i sünnete bağlı gören düşünürlerle bu genel düşüncenin dışında kalan fikirlere sahip olan gruplar arasında tartışmalar, inatlaşmalar ve hatta birbirlerini tekfire varan kavgalar yaşanmıştır. Bazı düşünürler bu işi entellektüel seviyede yaparken, bazıları sırf mezhep fanatizmiyle hareket etmişlerdir. Genel anlamda bazı düşünürlerin mezheplere bakışını bu şekilde özetledikten sonra, Gazâlî'nin hangi mezhepler hakkında, hangi konularda nasıl değerlendirme yaptığı konusuna geçebiliriz.

İKİNCİ BÖLÜM

GÂZÂLÎ'NİN MEZHEPLERE BAKIŞI

2.1. GENEL OLARAK MEZHEPLERE BAKIŞI

Gazâlî, itikadî İslâm mezhepleri hakkındaki görüşlerine birçok eserinde yer vermiştir. Onun özellikle *Faysalü't-Tefrika*, *İlcâmü'l-Âvâm an İlmi'l-Kelâm*, *el-İktisâd fi'l-İ'tikâd*, *İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn*, *Ravdatü't-Talibîn ve Umdetü's-Sâlikin* ve *Fedâihu'l-Bâtiniyye* gibi eserlerine baktığımızda, itikadî İslâm mezheplerinin bazılarına çok şiddetli tepkiler göstermesine karşın, genelde onlara karşı müsamahakâr baktığını görmekteyiz.

Ona göre, “Lâ ilâhe illallâh Muhammedün rasûlüllâh” temel inanç esasına samimi bir şekilde bağlı kaldıkları ve bu esas ile tenâkuz teşkil eden bir durumda bulunmadıkları müddetçe, metodları ne kadar farklı olursa olsun Ehl-i İslâm’a mensup bütün fırkalara dil uzatmaktan ve çeşitli mezhep mensuplarına kâfir demekten kaçınılması gerekmektedir¹⁴⁴.

Gazâlî’ye göre bir gruba, bir mezhebe kâfir demenin veya dememenin en temel ölçüsü o insanların Hz Peygamber’e bakış açılarıdır. Eğer Hz Muhammed’in peygamberliğini bir fırka tekzip ediyorsa ona kâfir denilebilir. Allah inancı ve Hz. Muhammed’in son peygamber olmasının kabulü dışında, mezhepler ne kadar farklı düşüncelere sahip olursa olsun tekzip edilmemelidir¹⁴⁵.

İnsanlardaki kavrayış ve anlayış farkına dikkat çeken Gazâlî varlığın zati, hissi, hayali, akli ve şibhi olmak üzere beş şekilde anlaşılabileceğini ve efendimizin haber verdiği bir şeyi bu şekillerden biri yoluyla anlayan bir fırkanın, aynı konuyu başka bir şekilde anlayan diğer fırkalar tarafından muhalif olarak görüldüğünü ve tekzip edildiğini söylemiş, bunun doğru olmadığını anlatmaya çalışmıştır¹⁴⁶.

Gazâlî mezheplerin birbirlerine karşı olan tutumlarının nasıl olması gerektiğine dair örnek vererek şöyle söyler: Söylediklerimiz çok açık olmakla beraber kapalı ve anlaşılması zor olan hususlar vardır. İşte bütün zorluklar buradan gelmektedir. Çünkü

¹⁴⁴ Gazâlî, “Faysalü't-Tefrika”, (*Mecmû'atu Resâili'l-İmâmi'l-Gazâlî-III* içinde), Beyrut 1406/1986, s. 120.

¹⁴⁵ Gazâlî, *Faysalü't-Tefrika*, s. 120.

¹⁴⁶ Gazâlî, *Faysalü't-Tefrika*, s. 121.

her fırka (mezhep) muhâlifini tekfîr etmekte ve onu Hz. Peygamber (s.a.v)’i tekzîp etmekle ithâm etmektedir. Mesela Hanbelîler, Hz. Peygamber’in haber verdiği “fevk” (Allah’ın üstte oluşu) ve “istivâyı” (istivâ ‘ale’l ‘arş (Allâh’ın arş üzerine istivâsı) tekzip ettiklerini iddia ederek Eş’arîleri tekfîr etmektedirler. Buna karşılık Eş’arîler ise “leyse kemislihi şeyün” (Allah’ın misli olan hiçbir şey yoktur.)¹⁴⁷ âyetinin mefhumunu tekzip ederek teşbîhe kayıyorlar diye Hanbelîleri tekfîr etmektedirler. Keza Eş’arîler, Hz. Peygamber haber verdiği halde, Allah’ı görmenin mümkün oluşunu (ruyetullah’ın cevâzı), ilim ve kudret gibi sıfatların varlığını inkâr etti diye Mu’tezile’yi suçlamakta ve peygamberi tekzip etmekle itham ederek onları tekfîr etmektedirler. Mu’tezile ise, ilâhî sıfatların kabul edilmesini kadîm varlıkların çoğaltılması şeklinde değerlendirerek tevhid bahsinde Hz. peygamberi tekzip ettiklerini ileri sürdükleri Eş’arîlerin kâfir olduklarını iddia etmektedirler¹⁴⁸.

Gazâlî’ye göre mezhepler arasındaki tartışmaların ve tekfîre uzanan suçlamaların temelinde, Kur’an da geçen **istiva**, **yed**, **rû’yetullah** gibi konuların te’villeri ve bunların çeşitli fırkalar tarafından farklı anlaşılması yatmaktadır. Mesela bir fırka başka bir fırkanın müteşabih konulardaki yorumlarını beğenmemiş ve onların küfre düştüklerini söylemiştir. Oysaki Gazâlî’ye göre bu bir te’vildir. Te’vil farklılığı yüzünden de bir fırka tekfîr edilemez. Ona göre te’vîl kanunlarına riâyet ettikleri müddetçe te’vilcilerin tekfîr edilmeleri icap etmez. Mezhebi ne olursa olsun bütün İslâm müçtehitlerinin zarûri olarak te’vile başvurdukları ortada iken te’vîl yapanların tekfîr edilmelerinin caiz olmadığını söyler¹⁴⁹. Yine ona göre ne olursa olsun hiçbir mezhebin muhâlifini, delilde hata etti diye tekfîr etmesi doğru olmaz. Fakat “dalâletçi” ve “bid’atçı” demesi mümkündür¹⁵⁰. Gazâlî bir fırkayı “tekfîr” etmekle o fırkaya “bid’atçı” deme arasında fark görür.

Kur’an’da öyle delil türleri vardır ki bunlar kesindir ve te’vil edilemez. Eğer te’vîl edilir de açık delilin kastettiği anlamın dışında başka bir anlam yüklenirse işte o zaman o kimseler tekfîr edilebilir. Ona göre delil kesin olmaz, sadece galip bir zan ifâde ederse ve açıklanmasının dinen mahzurlu olduğu da malum olmazsa- Mu’tezilenin

¹⁴⁷ (42. Şura:11)

¹⁴⁸ Gazâlî, *Faysalu’t-Tefrîka*, s. 121.

¹⁴⁹ Gazâlî, *Faysalu’t-Tefrîka*, s.126-127.

¹⁵⁰ Gazâlî, *Faysalu’t-Tefrîka*, s.129.

rü'yetullahı reddetmeleri gibi -bu red sadece bid'at sayılır, küfür olarak kabul edilmez¹⁵¹.

Gazâlî'ye göre mezheplerin birbirlerine karşı olan tutumlarının arkasında bazı nasların te'vil edilmesinde yaşanan sıkıntılardan başka siyasi sebepler de rol oynar. Hatta bazı mezhepler bu tür siyasi konularda kendi lehlerine olabilecek bilgileri zayıf bile olsa çok rahat mütevatir bilgiymiş gibi gösterebilirler. Mesela Rafizîler Hz. Ali'nin halife tayin edilmesinin, mütevatir olan nasla sabit olduğunu bile iddia etmişlerdir. Doğal olarak buna karşı çıkan bazı mezhepler de onları bu konuda eleştirmişlerdir¹⁵².

Gazâlî burada insanlar arasındaki bölünmenin, farklılığın sebeplerinden birinin de insanların birtakım beklentiler içinde olmalarından kaynaklandığını söyler. O mezhepler konusuna değinirken çok ciddi bir sıkıntının herşeyi mübah görme (ibaha) meselesi olduğunu söylemiştir. Gazâlî burada ibaha konusunda özellikle Bâtınlılığı suçlamıştır. O, bu gibi insanların dine verdiği zararların daha çok olduğunu söylemiştir. Çünkü bu gibi insanların ibaha konusunda çok sinsi davrandıklarını, açık açık nasları te'vil edip halkın tepkisini çekmektense, gizli ve halkı uyandırmadan te'vil yapıp nasların altını oyduklarını ve bu şekilde halkı kandırdıklarını söyler. Bu tiplerin şeriata dayanarak şeriati yıktıklarını söyler¹⁵³. Öyleki tekfir etmenin, tekfir edilen açısından çok ciddi zararlar doğuracağını; tekfir edilenin, malının alınması, kanının dökülmesi gibi çok ciddi zararlara uğrayacağını, bu yüzden birçok mezhep mensubunun fikirlerinden dolayı hemen tekfir edilmesine sıcak bakmamıştır. Öte yandan Gazâlî Bâtınilerin ibaha meselesinde küfre düştüklerini söylemekten de geri kalmamıştır¹⁵⁴.

Gazâlî aslında burada genel olarak şu ilkeyi ortaya koymak istemektedir: Dinin esas ve hükümlerine inanma konusunda ihtilaf etmek, bir başka ifadeyle Hz. Peygamber (s.a.v)'in getirmiş olduğu temel esaslardan birini veya bir kaçını inkâr etmek elbette caiz değildir ve bu davranış küfrü gerektirir. Ama bu inanç esasları bir bütün olarak kabul edilmekle beraber, onların mahiyet ve keyfiyeti üzerinde, delile dayanarak birbirinden farklı görüşler ortaya atılabilir ve değişik neticelere ulaşılabilir¹⁵⁵. Örneğin Allah'ın varlığına, birliğine inandıktan sonra, kulların fillerini yaratan Allah mıdır, yoksa

¹⁵¹ Gazâlî, *Faysalu't-Tefrika*, s.134-135.

¹⁵² Gazâlî, *Faysalu't-Tefrika*, s.138.

¹⁵³ Gazâlî, *Faysalu't-Tefrika*, s.135.

¹⁵⁴ Gazâlî, *Faysalu't-Tefrika*, s.135.

¹⁵⁵ Mevlüt Özler *İslâm Düşüncesinde 73 Fırka Anlayışı*, İstanbul 2010, s. 101-102.

insanların kendileri midir? İstıtaat fiilden önce midir, yoksa fiille beraber midir? ilâhî kelâm olan Kur’ân mahlûk mudur değil midir? gibi hususlarda farklı yorum ve izahlarda bulunmak, değişik kanaatleri benimsemek, İslâm akîdesinin özüne zarar vermez ve dolayısıyla bu noktalardaki hatalar küfrü gerektirmez, demektedir¹⁵⁶.

Gazâlî bazı kelâmcıların “tekfir” konusunda çok aceleci davrandıklarını ve bundan sakınılması gerektiğini ifade etmiştir. O *el-Munkız* adlı eserinde filozofları *bedenlerin haşri, Allah’ın ilmi, âlemin ezeli ve ebedi oluşu* gibi konularında tekfir ettikten sonra onların on yedi konuda da bid’at’a düştüklerini söyler ve şunları ifade eder: “Bu üç meselenin dışında kalan on yedi meselede ise durum farklıdır. Mesela onlar Allah Tealanın zâtının dışında bir ilim sıfatı olduğunu reddederler ve “Allah Teâlâ zâtından hâriç bir ilim sıfatıyla değil zâtıyla bilir” derler. Felsefecilerin bu ve buna benzer görüşleri tıpkı Mu’tezile mezhebinin görüşleri gibidir. Nitekim bu konudaki benzeri görüşlerden dolayı Mu’tezile mezhebinde olanları tekfir etmek de mümkün değildir¹⁵⁷.

Yukarıdaki ifâdelerden anlaşıldığına göre Gazâlî mezhepler arasındaki bu ihtilafların nasların yapısından kaynaklandığını, bunun da kaçınılmaz olduğunu söylemek istemiştir. Yani bazı naslar doğal olarak te’vile ihtiyaç duyduğundan mezhepler arasında bu tür nasların te’vili konusunda bir takım suçlamalar olmuştur. Mezheplerden biri diğer mezhebin beyan ettiği şeyi beğenmemiş ve onu te’vilde hata etti diye suçlamıştır.¹⁵⁸

Yukarıda bahsettiğimiz ayetlerden başka yine farklı şekilde yorumlanıp, anlaşılacak hadisler de vardır ve bu hadisleri de birçok mezhep kendi anlayışına göre anlamaya çalışıp yorumlamıştır. Çünkü öyle hadisler vardır ki zahiri manasına almak imkânsızdır. Te’vil yapmaktan en uzak kalan zat olan Ahmet b. Hanbel’in bile bazı hadisleri te’vil ettiğini söyleyen Gazâlî te’vilin kaçınılmaz olduğunu ve bunun mezhepler arasında bir suçlama sebebi olmaması gerektiğini söylemiştir.¹⁵⁹

O, îtikâdî İslâm mezheplerini değerlendirirken duygusal hareket etmemiş, çevresindeki birçok düşünürün aksine onları derhal kötüleme yoluna gitmemiş, bir

¹⁵⁶ Özler, *İslâm Düşüncesinde 73 Fırka Anlayışı*, s. 102.

¹⁵⁷ Gazâlî, *el- Munkız*, s. 42.

¹⁵⁸ Gazâlî, *Faysalu’t -Tefrika*, s.129

¹⁵⁹ Gazâlî, *Faysalu’t -Tefrika*, s. 127.

takım mantıklı ölçütlerle onları değerlendirmeye tâbi tutmuştur. O, çağdaşı olan birçok düşünürün ve kelâmcının aksine tali meselelerde hata ettiklerini düşündüğü mezhep mensuplarına hoşgörülü davranmıştır. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi zor koşullarda devletin en üst kademelerinde görev yapan Gazali'nin mezhepler arasında bu gibi tali konularda mutaassıp davranması düşünülemezdi.

2.2. ÖZEL OLARAK MEZHEPLERE BAKIŞI

2.2.1. Selefiyye'ye Bakışı

“İlk âlimler, geçmiş İslâm büyükleri” manasına gelen Selef, akâid sahasında, naslarda olanları -müteşâbihâtı ile birlikte - aynen kabul edip teşbîh ve tecsîme düşmeden ama te'vîl de yapmadan açıklama yapan kişileri ifade eder. Bunlara kelâm kaynaklarında “Ehl-i sünneti hâssa” denilmektedir. Şüphe yok ki Resulullah (s.a.v) ile Ashâb'ın akâidde takip ettikleri yolu doğrudan doğruya izleyen bu gruptur. Ayrıca Tâbiîn, dört mezhebin imamları ve büyük fukahâ ile muhaddisler Selefiyye'dir. İlk asırlarda İslâm dünyasında hâkim olan akide de Selef akîdesi idi. Hicretin ikinci asrından itibaren bid'at fırkaları ilm³i manada teşekkül etmeye başlamış, üçüncü asırdan sonra da Ehl-i sünnet kelâm fırkaları zuhur ederek İslâm dünyasına yayılmıştır. Bu tarihlerden sonra Selef akîdesini benimseyenler, her asırda mevcut olmakla beraber azalmıştır¹⁶⁰.

İlk Selefiler, akâid konularının sadece Kitap ve sünnetten alınmasını, hem akîdenin kendisinin, hem de bu akîdeyi oluşturan delilin Kur'an' da aranması gerektiğini savunmuşlar ve Kur'anî deliller dışında başka delil aranmasını engellemeye çalışmışlardır¹⁶¹.

Gazâlî Selefilik ile ilgili görüşlerini daha ziyâde *İlcâmü'l-Âvâm an İlmi'l-Kelâm* adlı eserinde toplamıştır. Bu eserin dışında *El-İktisâd fî'l-İ'tikâd* ve *Risaletü'l-Vaz'îyye* adlı eserlerinde de Selef akidesinden bahsetmiştir. Gazâlî bu eserlerde Selef mezhebinin te'vil, müteşâbihât vb. konulardaki görüşlerini avam için daha da tercih eder ve onlara tâbi olmak gerektiğini ifade etmiştir. O bu konuda şunları söylemiştir: “Basîret erbâbı

¹⁶⁰ Topaloğlu, s. 113.

¹⁶¹ Ebû Zehra, s. 214.

nezdinde hak ve gerçek hiç şüphesiz Selef mezhebidir. Bununla Ashâb ve Tâbiîn mezhebini kastediyorum¹⁶².

Yukarıda Gazali'nin genel olarak mezheplere bakışı konusunda da değindiğimiz gibi mezhepler arasındaki tartışmaların birçoğu şer'i nasların yapısından kaynaklanan kapalılık konusunda mezheplerin kendi yorumlarını üstün tutup diğer mezheplere karşı tavır almasından kaynaklanmıştır. Gazali'nin Selef mezhebi hakkındaki görüşleri de, aslında yine bu müteşabihat konusu etrafında değerlendirilebilir. O, müteşabihatın te'vili konusunda Selef mezhebini haklı bulur ve doğru yolun Selef yolu olduğunu söyler.

Çünkü Selef Kur'anı Kerim'deki ve sünnetlerdeki konulara olduğu gibi toptan inanır. Kur'an'ın gayr-ı mahlûk olması, istiva gibi müteşabih konuları derinlemesine incelemeden onlara toplu halde inanan Selefin doğru yolda olduğunu ve Selefin avam tabakasından çok insanı gereksiz ve boş düşüncelerden kurtardığını söyler¹⁶³.

Gazali özellikle *İlcâmü'l- 'Âvâm an İlmi'l-Kelâm* adlı eserinin önemli bir kısmını Selef itikadının özelliklerini açıklamaya ayırmıştır. Gazali Selef itikadının beyanına önem verir. Çünkü Gazâlî'ye göre Selef itikadı aslında Ehl-i sünnet itikadının temel çıkış noktasıdır. Yine ona göre Ehl-i sünnet Selefin yolundan gider. Nitekim o *Kava'idü'l- Akaid* adlı risalesine başlarken Allah'a, Ehl-i sünnet ve'l- cemaate Selefi salihin izinden gitme yolunu nasip ettiği için hamdetmektedir. Çünkü Ehl-i sünnet Selef itikadının çok önem verdiği şeri hükümlerle akli bir arada kullanmıştır¹⁶⁴.

Öyle anlaşılıyor ki Gazâlî Ehl-i sünnet ve'l- cemaat ile Selef inancı arasında bir bağ kurmuş ve Ehl-i sünnetin Selef itikadından beslendiğini Selef itikadının da Ehl-i sünnete öncülük ettiğini belirtmek istemiştir.

Gazâlî Selef itikadını şöyle nitelendirir: Selef mezhebinin hakîkati bize göre haktır. Âvâmdan sayılan kimselerin Allah'ın zâtı ve sıfatları hakkında okudukları veya

¹⁶² Gazâlî, "İlcâmü'l-Âvâm an İlmi'l-Kelâm", (*Mecmûa'tu Resâili'l-İmâmi'l Gazâlî-IV* içinde), Beyrut 1406/1986, s. 61.

¹⁶³ Gazâlî, "Risaletü'l Vaz'iyye", (*Mecmûa'tu Resâili'l-İmâmi'l Gazâlî-IV* içinde), Beyrut 1406/1986, s. 57-58.

¹⁶⁴ Gazali, *İhyâu 'Ulumi'd-Dîn*, Nşr: A.Fikri Yavuz, İpek Yay., İstanbul 1994, I, 255.

işittikleri müteşâbih bir haber veya söz hakkında şu yedi şey gerekir. Bunlar: Takdîs, tasdîk, aczini itiraf, sükût, imsak, kef (çekinme) ve marifet ehline teslimidir.¹⁶⁵

Gazâlî daha sonra bu maddeleri bir kalamcı üslubuyla değil de bir Selef edasıyla detaylandırmaya çalışır. Bu detaylandırma Selef mezhebinin müteşabihin te’vili konusunda nasıl davrandığını hangi prensiplere bağlı kaldığını açıklar. Biz de bu kıstaslara kısaca değinmek istiyoruz

Gazâlî’nin *ilcam* adlı eserinde verdiği bilgilere göre Selefin müteşabih konuların te’vili konusundaki kıstasları şunlardır:

İlk görev takdistir. Takdis: Hak Taalâyı, cisimlikten ve cismi andıran şeylerden tenzîh etmektir.¹⁶⁶ Gazâlî bu kısımda hadislerden ve âyetlerden müteşabih anlam ifade eden örnekler vermiş, bu meselelere Selefin bakış açısını anlatmış ve Selef metodunun doğru olduğunu anlatmaya çalışmıştır. O, bu konuyu anlatırken müteşabih ifade eden kelimelerin müşterek manalara geldiğini belirtmiş ve akla gelen ilk anlamın alınmayacağını söylemiştir. Mesela bazı hadislerdeki “el” kelimesinin müşterek anlamları vardır. “El” den kasıt, etten kemikten müteşekkil bir mana olabileceği gibi “şu belde emirin elindedir” anlamında bir hükümranlılık anlamında olabileceğini söyleyerek, ikinci anlamın kullanılarak Allahın cismaniyetten uzaklaştırılması gerektiğini söylemiştir¹⁶⁷.

Bir diğer misali ise Kur’an’dan verir. Bu misali Kur’an-ı Kerîm’de geçen “üst” mânâsında ki “fevk” kelimesidir.

Gazali buradaki “fevk” (üst) kelimesinin de aynen “el” kelimesinde olduğu gibi iki manalı müşterek bir isim olduğunu bildirmektedir. Bu mânâlardan birisi: “İki şeyden birinin yukarıda, ötekini de aşağıda olması yani yukarıdakinin aşağıda olanın başının üzerinde bulunmasıdır”. Diğeri de: Rütbe ve derece ifâdesidir. “Halife, sultanın üstündedir, sultan da vezirin üstündedir” sözü bu mânâda kullanılmıştır. Nasıl ki “Bayrak bayrak üstünde yahut bilgi bilgi üstündedir” denildiği gibi. Birincisi diğerine nispet edilen bir cismi ifâde eder. İkincisi böyle bir şeye ihtiyaç göstermez.

¹⁶⁵ Gazâlî, *İlcâmu’l-Âvâm*, s.61.

¹⁶⁶ Gazâlî, *İlcâmu’l-Âvâm*, s.61.

¹⁶⁷ Gazâlî, *İlcâmu’l-Âvâm*, s. 62-63.

Binaenaleyh, mümin olan kati olarak bilmelidir ki maksat birinci mana değil ve böyle bir anlayış Hak Teâlâ hakkında muhaldir. Çünkü bunlar cisimlerin veyahut cisimlerdeki araz ve hallerin icabâtındandır¹⁶⁸. Gazali burada Selefin tenzih metodunu en iyi şekilde uyguladığını söylemeye çalışmıştır.

İkinci görev ise iman ve tasdiktir. Burada yapılması gereken şey Resul-i Ekrem'in dediklerine inanmak ve bildiklerini hak bilmektir. Çünkü o, söylediklerinin hepsinde sâdiktir, doğrudur. Hak onun dediği ve murat ettiği niteliktedir¹⁶⁹.

Gazali'ye göre bununla ifâde edilmek istenen şey, Allah Resulü'nün, Allah hakkındaki vasıf ve medhinde doğru ve sâdik olduğudur. Bir müminin böyle inanması ve Hz peygamber'in din ve itikat noktasında vermiş olduğu haberlerin hak, şek ve şüpheden uzak olduğuna, bu hususta ne demiş ise doğru söylediğine tam kanaat getirmesi, inandım ve tasdik ettim demesi gerekir. Allahu Teâlâ kendisini ne ile övmüş veya resulüne nasıl vassettirmiş ise işte o sıfatlarla kasdolunan mana hakıdır. Gazali bizim bu hakikatlere vakıf olmak zorunda olmadığımızı, keyfiyetinin bizce meçhul olduğunu sadece bunlara inanmamız gerektiğini söyleyerek Selef itikadına destek vermiştir¹⁷⁰.

Gazâlî'nin, Selef itikâdını beyan ederken açıkladığı üçüncü şart aczini itiraf etmektir. Yani Müteşâbih kelimelerin manalarına ve bu manaların hakikatine aklı ermeyen tefsir ve te'vîlini yapamayan veya o kelimelerle hangi mananın kastedildiğini bilmeyen kimsenin aczini itiraf etmesi lazımdır. Gazali İşte İmam Malik'in "keyfiyet meçhuldür" sözüne atıfta bulunarak (istiva) kelimesi ile kastedilen şeyin ne olduğunun tam anlamıyla bilinemeyeceğini tam olarak sonuca ulaşılamayacağını ve aciz olduğumuzu belirtip Selefe destek vermiştir¹⁷¹.

Gazali özellikle avâm ve mukallitlerin bu çeşit mânâların hakikatını anlamaktan uzak olduklarını, havas ve muhakkiklerin ise çok yeni olduklarını belirterek bu gibi insanların bu manaları anlamaktan aciz olduklarını itiraf etmeleri gerektiğini söyler¹⁷².

¹⁶⁸ Gazâlî, *İlcâmu'l-Âvâm*, s. 65.

¹⁶⁹ Gazâlî, *İlcâmu'l-Âvâm*, s. 61.

¹⁷⁰ Gazâlî, *İlcâmu'l-Âvâm*, s. 66.

¹⁷¹ Gazâlî, *İlcâmu'l-Âvâm*, s. 67.

¹⁷² Gazâlî, *İlcâmu'l-Âvâm*, s. 67.

Bir diğeri ise sükûttur. Gazâlî'ye göre müteşâbih konusunda sükût etmek gerekir. Yani bu hususta hiç bir şey sormamak gerekir. Bu da özellikle âvâm üzerine vâciptir. Eğer öğrenmek için sorduğu zât bu sahanın adamı değilse vereceği cevap onu tatmin etmeyecek, üstelik bilgisizliğini artıracak belki de farkına varmadan onu küfre düşürecek¹⁷³.

Beşinci görev ise imsaktır. İmsak “Müteşâbih isim ve kelimelerde tasarruf ve müdâhalede bulunmaktan zihnini ve dilini tutmaktır”. Selef haberlerde geçen sözleri olduğu gibi bırakmak her Müslümanın üzerine borçtur diyerek¹⁷⁴ bu konulara fazla girilmemesini ve bu kelimeler hakkında uzak manaların alınmaması gerektiğini söylemiştir.

Selef itikadında imsaktan sonra diğer önemli bir kavramda “keff “yani Allah’ın zât ve sıfatlarına ait müteşâbih söz ve kelimelerin manaları üzerinde düşünmekten bile zihni çekmek, bu meseleleri sormaktan ve tasarrufa yeltenmekten dilini tuttuğu gibi, fikrini de çekmektir¹⁷⁵.

Selef itikadında son ve yedinci görev ise marifet ehlini kabul etmektir. Yani avamın müteşâbih kelimelerin, dış ve iç mânâlarının kendine kapalı bulunduğunu kabul etmesi ve fakat bunların Resûl-i Ekrem’den, Hz. Ebû Bekir’den, sahâbenin büyüklerinden, Allah dostları velilerden ve din ilminin yüksek mertebesine ermiş bilginlerden de gizli kalmadığını bilmesi ve böyle inanması lâzımdır¹⁷⁶.

Bütün bu ifâdelerden de anlaşıldığı gibi Gazâlî, müteşâbih âyetlerin te’vili konusuna özellikle avam için pek iltifat etmiyor. Gazâlî bu konuda İmam Mâlik’in: “İstiva malumdur keyfiyeti meçhuldür. Bununla ilgili soru sormak ise bid’attir.”¹⁷⁷ Sözü nü temel ilke olarak benimsemiş görünüyor. Müteşâbih konusunda fazla te’vîle gitmemeye çalışmıştır. Bu konuda az evvel bahsettiğimiz gibi Selef itikadının yolunu takip etmiştir. Âvâmın yukarıda saydığı yedi maddeye uymasını istemiştir. Havâstan bazılarının bu ilimdeki paylarının ise çok sınırlı olduğunu söylemiştir.

¹⁷³ Gazâlî, *İlcâmu'l-Âvâm*, s. 68

¹⁷⁴ Gazâlî, *İlcâmu'l-Âvâm*, s. 69.

¹⁷⁵ Gazâlî, *İlcâmü'l-Âvâm*, s. 82-83.

¹⁷⁶ Gazâlî, *İlcâmü'l-Âvâm*, s. 89.

¹⁷⁷ Gazâlî, *el- İktisâd fi'l - 'İtikâd*, Şrh: Muhammed Huleyl, Daru'l Kütübi'l- 'İlmiyye, Beyrut 1424/2004, s. 38.

İlcâmü'l Âvâm adlı kitapta Gazâlî defalarca Selefin hak olduğunu, doğru olduğunu, sevâbın ashâbın ve tâbiilerin görüşleri olduğunu söyler. Selef mezhebinin hak olduğunun delillerle sabit olduğunu, bunun zıddını kabul etmenin bid'at olduğunu, bid'atin ise sapıklık olduğunu belirtir.¹⁷⁸ Vahye, Kur'an'ın indirilişine şahit, dînîn bütün esrarı ve hakikatlerine vakıf bulunan büyük zâtların fikir ve kanaatlerinin müteşâbih konusunda te'vilden kaçınmak yönünde olduğudur diyerek sahabenin bunları te'vil etmekten kaçındığını belirtmiştir.¹⁷⁹

Gazâlî, sahâbenin te'vil konusunda tutumunun bu olduğunu, Selefin de bu metodu takip ettiğini, fakat bunlardan çok sonra gelen, kelâm ve mücâdele düşkünü olan, dînîn hikmet ve inceliklerini bilmeyen, sathi görüşlü kişilerin, müteşâbih kelime ve sözlere dâir konuları derinliğine incelemenin hak ve sevap olduğunu iddia ettiklerini ve bu yolda yanlış ve tehlikeli bir kapı açtıklarını söylemiştir.¹⁸⁰

Gazâlî, “ashap ve tâbiinin, fıkıh adı verilen ibâdet ve muâmelât meselelerinde birbirleri ile hem müşâvere hem de münâzâra ve münâkaşada bulunduklarını¹⁸¹ fakat müteşâbihin te'vili konusunda ise soru sorup münâzâra yapmaktan sakındıklarını söylemiştir.

Gazâlî, Selefin müteşâbih konusunda tavrını yorumlarken ayrıca şunları eklemektedir: “Selefin büyüklerinin, bu hakikatleri bilmekten âciz oldukları asla zannedilmemelidir. Çünkü böyle bir zan doğru değildir”¹⁸². “Onlar müteşâbih olan veya kinaye gibi edebî özelliklere sahip olan sözlerin çeşitli mânâları hakkında sonrakiler kadar bedî beyan ilmine ait eserler yazmasalar da aslında bu ilmin usul ve tatbikatlarını çok iyi biliyorlardı. Bu husustaki nakiller, şiirler bunu ispâta kâfidir. Fakat âvâmın bunları anlamadaki aczini de biliyorlar ve bu hususu dikkate alıyorlardı. Onun içindir ki sükût etmeyi daha uygun bulmuşlar ve halkı da sükûta davet etmişlerdir. Doğru ve isâbetli hareket de budur”¹⁸³ diyerek avâmın müteşâbihatı tevili konusunda Selefin haklı olduğunu belirtir.

¹⁷⁸ Gazâlî, *İlcâmü'l- Âvâm*, s. 94.

¹⁷⁹ Gazâlî, *İlcâmü'l- Âvâm*, s. 97.

¹⁸⁰ Gazâlî, *İlcâmü'l- Âvâm*, s. 98.

¹⁸¹ Gazâlî, *İlcâmü'l- Âvâm*, s. 98.

¹⁸² Gazâlî, *İlcâmü'l- Âvâm*, s. 113.

¹⁸³ Gazâlî, *İlcâmü'l- Âvâm*, s. 113.

2.2.2. Ehl-i sünnet'e Bakışı

Gazali'nin Ehl-i sünnete nasıl baktığına geçmeden önce Ehl-i sünnetin kısaca tarifini yapmakta fayda vardır. Ehl-i sünnet; Hz Peygamber ile onun ashabının akaid sahasında izledikleri yolu takip edenlerdir¹⁸⁴.

İslâm tarihi boyunca olduğu gibi bugün de akaid sahasında isabetli yolu takip ettiği kabul edilen ve Müslümanların büyük çoğunluğunu sinesinde toplayan Ehl-i sünnet'in temel prensipleri, ilk önce Selef tarafından belirlenmiştir. Dolayısıyla Selef bu anlamda Ehl-i sünnetin ilk mümessilidir. Bu bilgilerden anlaşılmaktadır ki Ehl-i sünneti oluşturan ilk zümre Seleftir¹⁸⁵. Yani ilk asırda Selefi ekol ile Ehl-i sünnet aynı anlamda kullanılmıştır. Ehl-i sünnetin ilk kurucuları Eş'ari ya da Maturidi değildir. Ehl-i sünnet Maturidi ve Eşariden de önce var olan ve İslâm toplumunun temel doktrini olan Seleftir. Eşari ve Maturidi ise Ehl-i sünneti daha sonra temsil eden ilim adamlarıdır¹⁸⁶.

Selefiyenin devamı olan Ehl-i Sünnetin Seleften en büyük farkı şu idi: Onlar Selefin aksine müteşabihler üzerinde düşünmenin, müteşabihatı anlamaya çalışmanın ve onları muhkem ayetlerin ışığında tefsir etmenin, bizzat Kur'an-ı Kerim'in mantığına uygun olduğunu ve bu yolla taklitten kurtularak delilleriyle inanmanın dinin emri olduğunu kabul edenlerin mezhebidir¹⁸⁷.

Gazali *el- iktisâd fi'l- 'itikâd* adlı eserinin önsözünde şunları söyler: Ehl-i hakkı ve Ehli sünneti; temiz kulları arasından seçen, fırkalar arasında yalnızca onları lütf-ü ihsanına mazhar kılan, onlara dinin hakikatlerini ortaya koyacak hidayet nurunu veren, onların lisanlarına sapıkları susturacak derecede güçlü deliller veren, içlerini şeytanların vesveselerinden temizleyen, gönüllerini sapıkların kaydırmalarından kurtaran ve kalplerini hakikat nurlarıyla aydınlatan Allah'a hamd olsun. Öyle ki bu insanlar; Allahın, resulü Hz. Muhammed (s.a.v)'in diliyle anlatılan ilahi hakikatlerin sırlarına kavuştular¹⁸⁸.

Gazali Ehl-i sünnetin Seleften farklı olarak akılla nakli uzlaştırdığını söyleyerek Ehl-i sünnetin bazı fırkaların aksine taklitçi olmadığını tam tersine akılla nakilin

¹⁸⁴ Pezdevi, İmam Ebû Yusr Muhammed, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, (Çev. Şerafeddin Gölcük), İstanbul 1980, s. 339.

¹⁸⁵ Özler, *İslâm Düşüncesinde 73 Fırka anlayışı*, s.74.

¹⁸⁶ Özler, *İslâm Düşüncesinde Ehl-i sünnet Ehl-i Bid'at Adlandırmaları*, s. 45.

¹⁸⁷ Fıglalı, s. 74.

¹⁸⁸ Gazâlî , *el- İktisâd fi'l- 'itikâd*, s . 9.

çatışmadığı gerçeğini farkettilerini söyler¹⁸⁹. Ehl-i sünneti öğrenmek isteyen kişinin akılla nakli uzlaştırmaya çalışan tek fırkanın Ehl-i sünnet olduğunu fark edeceğini söyleyen Gazali Ehl-i sünnete katılan kişinin bu mezhebe dâhil olduğu için Allah’a hamdetmesi gerektiğini söyler¹⁹⁰.

Gazali, Ehl-i sünneti birçok kelimî konuda bazı sapık fırkalardan ayırarak hakkın, doğrunun Ehl-i sünnet olduğunu söyler. Buna bir örnek vermek gerekirse, insanın iradesi, kaza ve kader konusunda Gazali, Mu’tezile, Cebriye ve Kaderiyye mezhebinin görüşlerini anlattıktan sonra bu mezheplerin bu konuda yanlış yolda olduklarını Ehl-i sünnet ve’l- cemaatin ise bu konularda orta yolu tuttuğunu, haklı olduğunu söylemiştir.¹⁹¹ Bütün bu bilgiler Gazali’nin Ehl-i sünneti diğer fırkalara karşı savunduğunu, ona göre tek doğru fırkanın Ehl- i sünnet olduğunu gösterir.

2.2.3. Mu’tezile’ye Bakışı

Gazâlî eserlerinde Mu’tezile’ye, Bâtînîliğe ve Selefiye’ye geniş yer ayırmış, özellikle Mu’tezile ve Bâtînîlikle çok ciddi fikri mücadelelerde bulunmuştur. Onun Mu’tezile’nin bazı görüşleri hakkındaki fikirlerine geçmeden önce kısaca Mu’tezile’nin doğuşu ve bu isimle adlandırılması hakkında bilgi vermek istiyoruz:

Mu’tezilenin doğuşu hakkında çeşitli görüşler vardır. Bu görüşlerden birine göre Mu’tezile ismini, Hz. Ali’nin hilâfeti döneminde ortaya çıkan iç anlaşmazlıklarda taraf tutmayıp bir kenara çekilmeleriyle almışlar, hatta bunun böyle olduğunu kendileri de kabul etmektedirler¹⁹². Bunlar ne Ali b. Ebî Tâlip taraftarları ne de onun düşmanı oldular. Tarafsızlığı benimsediler¹⁹³. Mu’tezile’den olmayan kişiler ise, bu ismi genellikle mezhebin kurucusu kabul edilen Vâsıl b. Ata’nın, hocası Hasan-ı Basri’nin meclisinden ayrılması sebebiyle aldıklarını ileri sürerler¹⁹⁴. Mu’tezile “îtikâdî meselelerin yorumunda akla ve irâdeye önem veren kelâm mezhebi”¹⁹⁵ olarak tanımlanabilir.

¹⁸⁹ Gazâlî, *el- İktisâd fi’l- ‘İtikâd*, s. 9.

¹⁹⁰ Gazâlî, *el- İktisâd fi’l- ‘İtikâd*, s. 9.

¹⁹¹ Gazâlî, *el- Erba’în fi Usûlu’ d -Dîn, Düzenleme: Abdullah Abdulhamid Urvânî, Daru’l Kalem, Dimeşk 1424/2003*, s. 25.

¹⁹² Topaloğlu - Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, s. 229.

¹⁹³ Çubukçu, *Gazâlî ve Şüphencilik*, s. 54.

¹⁹⁴ Topaloğlu - Çelebi, s. 229.

¹⁹⁵ Topaloğlu - Çelebi, s. 229.

Gazâlî Mu'tezile mezhebinin görüşlerine özellikle *el-iktisâd fî'l- 'itikâd* ve *İhyâu 'Ulûmu'd- Dîn* adlı eserlerinde yer vermiştir. Mezheplere genel olarak bakışı konusunda da anlattığımız gibi Gazali, Mu'tezile mezhebinin Allah'ın zâtı, sıfatları, ru'yettullâh gibi konulardaki açıklamalarında aşırı te'vile kaçtıklarını, bu te'villerinde hataya düştüklerini, ama bu görüşlerinin ictihatta hataya düşme olarak değerlendirilmesi gerektiğini ve elden geldiğince bu insanların tekfir edilmemesi gerektiğini ısrarla vurgular.

Gazali'nin savunduğu Ehl-i sünnet ile Mu'tezile arasında görüş ayrılığı olan konular ru'yettullah, Allahın sıfatları, Kur'an'ın mahlûk olup olmaması, hüsün- kubuh gibi bir takım kelamî meselelerdir. Onun eserlerinde Mu'tezile mezhebi ile yapılan fikrî münakaşalar geniş yer tutar. Gazâlî'nin bu tartışmalarda savunduğu temel esas şudur: Selefilîye ve onun devamı olarak gördüğü¹⁹⁶ Ehl-i sünnet ekolüne uymayan, aşırıya kaçan yorumlara karşı çıkıp muhatabının haksız olduğunu ispatlamaya çalışmak. Bu bağlamda o, yukarıda saydığımız kelamî konularda Mu'tezile'nin haksız olduğunu ispatlamaya çalışmıştır.

Gazali Mu'tezile mezhebiyle olan fikrî tartışmalarında bu mezhebin görüşlerinin hatalı olmasına rağmen taassuptan uzak bir şekilde Mu'tezile mezhebinin inançla ilgili konuları tasdik ettiklerini, yalan söylemeyi caiz görmediklerini, mahiyetinin tam olarak bilinemediği konularda te'vil yaptıklarını, te'vil yaptıkları için de te'villerinde hataya düşebileceklerini ve bunun da ictihat değerinde olduğunu söylemiştir¹⁹⁷. Çünkü o, kibleye dönerek namaz kılanların ve “Allah'tan başka ilah yoktur, Muhammed O'nun elçisidir” diyenlerin canlarının ve mallarının mübah kılınmasının hata olacağını söylemiştir¹⁹⁸. O hayatının sonlarına doğru yazmış olduğu *el- Munkız* adlı eserde konuya tekrar değinmiş, Mu'tezilenin bazı fikirlerinin felsefecilere benzediğini belirtmiş, *Faysalu't- tefrika* isimli esere atıfta bulunarak kendi görüşümüze uymayan fikirleri hemen tekfir etmememiz gerektiğinin altını çizmiştir¹⁹⁹.

Gazali'nin Mu'tezileyi hatalı saydığı görüşlerinden biri ru'yettullah meselesidir. Ehl-i sünnete göre âhirette müminlerin Allah Taâlayı görmeleri aklen câiz naklen vâciptir. İnsan düşüncesi peşin hükümlerden ve dış çevrenin etkilerinden arınarak kendi

¹⁹⁶ Gazâlî, *İhyâu 'Ulûmi'd- Dîn*, I, 255.

¹⁹⁷ Gazâlî, *el- İktisâd fî'l- 'itikâd*, s.133.

¹⁹⁸ Gazâlî, *el- İktisâd fî'l- 'itikâd*, s.133.

¹⁹⁹ Gazâlî, *el-Munkız*, s. 43.

başına kalsa, aksini ortaya koyan bir hüküm bulunmadığı müddetçe Allah'ın âhirette görülmesinin imkânsız olduğuna hükmetmez. Nakil (âyet ve hadis) ise Allah'ın âhirette görüleceğini ispât etmektedir. Allah'ın ahirette nasıl görüneceği ise bilinemez, akılla idrak edilemez²⁰⁰. Mu'tezile ve Cehmiyye mezhebi ise, Allah yaratıklara benzetilmiş oluyor²⁰¹ ve "Allah'a yön isnat ediliyor düşüncesi" ²⁰² ile O'nun âhirette görülmesini kabul etmez. Gazâlî'ye göre Mu'tezile burada hata etmiştir, yanılgıya düşmüştür. O Mu'tezile'nin aksine yüce Allah'ın gözle görülebileceğini savunmaktadır²⁰³.

Gazâlî ru'yetin (görmenin) gerçekleşmeyeceği düşüncesinin, Allah için bir yönün gerçekleşmeyeceği düşüncesinden kaynaklandığını söyler²⁰⁴. O: "Bize göre yüce Allah'ın, kendisinin ve zâtının varlığından dolayı görülebilir olduğu kanaatindeyiz. Onun görülebilir olması, fiil ve sıfatlarından belirli bir sıfattan dolayı değil, ancak kendi zâtının varlığından ileri gelmektedir. Çünkü her varlık bir zât'tır. O halde her zâtın bilinmesi zorunlu olduğu gibi görülmesi de zorunlu olur. Bununla, yüce Allah'ın, bilfiil bilinir ve görünür olmasının zorunlu olduğunu kastetmiyorum. Maksadım bilkuvve olduğudur. Başka bir ifâde ile yüce Allah zâtı gereği görülebilir bir durumdadır. Çünkü kendi zâtında buna engel olacak veya bunu imkânsız kılacak hiçbir şey yoktur. Eğer ru'yetin (görülebilir olmanın) varlığı imkânsız olursa, bu, zâtının dışında başka bir sebepten dolayı olur²⁰⁵ demek suretiyle Allah'ın görülebilmesinin mümkün olduğunu söylemektedir.

Gazâlî ayrıca Allah'ın bu dünyada görülememesinin sebebinin insanın özelliklerinden kaynaklandığını ve "göz kapağının veya belirli bir perdenin ya da gözde bulunan herhangi bir siyahlığın; âdetin hükmü gereğince, gözün alışılmış şekilde görmesine engel olduğunu"²⁰⁶ örnek olarak vererek bazı varlıkların bizdeki bazı zaafılardan dolayı görülemeyebileceğini, Allah'ın görülememesi konusundaki zaafın bu dünyada insanın özelliklerinden kaynaklandığını belirtmiştir.

Gazali Mu'tezile mezhebinin Allah'ın ahirette görülemeyeceği şeklindeki inancının yanlış olduğuna şeri deliller de getirerek "ru'yet'in en kuvvetli delili; Hz.

²⁰⁰ A. Saim Kılavuz, *Anahatları ile İslâm Akâidi ve Kelâm'a Giriş*, İstanbul 1997, s. 230-231.

²⁰¹ Kılavuz, s. 232.

²⁰² Gazâlî, *el- İktisâd fi'l- 'İtikâd*, s. 47.

²⁰³ Gazâlî, *el- İktisâd fi'l- 'İtikâd*, s. 42.

²⁰⁴ Gazâlî, *el- İktisâd fi'l- 'İtikâd*, s. 42.

²⁰⁵ Gazâlî, *el- İktisâd fi'l- 'İtikâd*, s. 42.

²⁰⁶ Gazâlî, *el- İktisâd fi'l- 'İtikâd*, s. 45.

Musa (a.s)’ın “*Ey Rabbim! Bana kendîni göster de seni göreyim*”²⁰⁷ ayetinin olduğunu söyler. Çünkü eğer ru’yet imkânsız olsaydı bu hakikatin, Allah ile konuşma mertebesine kadar ulaşmış bir peygamberden gizli kalması ve yüce Allah’ın zâtı ile ilgili sıfatlar hakkında en az Mu’tezile kadar bilgi sahibi olmaması gibi bir durum ortaya çıkaracağını, bununla imkânsız olacağını söylemektedir²⁰⁸.

Gazali bu noktada eğer Allah’ın görülmesi imkânsız olsaydı, Allah’ın yüce Peygamberi Mûsa (aleyhisselam) böyle bir talepte bulunur muydu? Allah’ın yüce peygamberine böylesine bir cehâlet atfetmektense, bu iddiada bulunanlara cehalet atfetmek daha uygun ve münasıptır²⁰⁹ diyerek Mu’tezile mezhebinin burada hata ettiğini, peygamberden saklı olan şeyin Mu’tezileye açıldığı gibi bir durumun ortaya çıktığını, bunun saçma olduğunu söylemiştir. O, burada Mu’tezileyi cehâletle, bid’atçı olmakla ve “sapıklıkla”²¹⁰ suçlamaktadır. Çünkü Mu’tezile Allah’ın ne bu dünyada ne de ahirette görülemeyeceğini söyleyerek aksini söyleyenleri tekfir etmiştir. Oysaki Gazâlî hem aklen hem de şer’an rü’yetullahın caiz olduğunu söylemiştir. Ayrıca Gazâlî “Mu’tezilenin teşbîhten kaçınayım derken tenzîh hususunda aşırıya kaçtığını ve bunun sonunda ifrâta düştüklerini”²¹¹ söylemiştir.

Gazâlî’nin Mu’tezile’yi hatalı bulduğu konulardan biri de, insanın kendi yaptığı fiillerde kudreti meselesidir. Çünkü Mu’tezile ile Ehl-i sünnet arasında, yapılan bir işte insanın kudreti var mıdır yok mudur? ve kudret sıfatı bütün makdurâta taalluk eder mi etmez mi? hususunda görüş ayrılığı vardır. Gazâlî bu konuda şöyle söylemiştir: “Kudret sıfatıyla ilgili hükümlerden birisi; onun bütün makdurâta taalluk etmesidir. Burada ‘makdûrât’ kelimesinden maksudımız ise mümkün olan bütün varlıklardır”²¹². Yani Allah’ın kudreti mümkün olan bütün varlıklara taalluk eder. Allah mümkün olan bütün şeyleri kendi kudretiyle istediği gibi yönetir, şekillendirir. Onları yaratır, yok eder, halden hale sokabilir. Onun kudreti bütün bu işlere yeter.

Gazâlî daha sonra Mu’tezile’nin bu konudaki görüşlerine geçerek, Mu’tezile fırkası ise; yüce Allah’ın kudretinin; kulların, hayvanların, meleklerin, cinlerin ve

²⁰⁷ (7.Araf: 143)

²⁰⁸ Gazâlî, *el- İktisâd fi’l- ‘İtikâd*, s. 46

²⁰⁹ Gazâlî, *ihyâ-u ‘ulûmi’ d -Dîn*, I, 265.

²¹⁰ Gazâlî, *ihyâ-u ‘ulûmi’ d -Dîn*, I, 264. Çevirenin Dipnotu.

²¹¹ Gazâlî, *el- İktisâd fi’l- ‘İtikâd*, s. 47.

²¹² Gazâlî, *el- İktisâd fi’l- ‘İtikâd*, s. 52.

şeytanların fiillerine taalluk etmesini tamamen inkâr etmiş ve bunların bütün fiil ve hareketlerinin sadece kulların kendi yaratması ve îcat etmesi olduğunu, dolayısıyla yüce Allah'ın bu yaratmada ne olumlu ne de olumsuz bir kudreti ve etkisinin bulunmadığını söyleyerek iki büyük hataya düşmüşlerdir. Bu hatalardan birincisi: Selefin (inandığı ve savunduğu), Allah'tan başka bir yaratıcı, Ondan başka bir mûcit bulunmadığı hususundaki görüşünün inkâr edilmesidir. İkincisi: İcat ve yaratmayı, daha yarattığı şeyin ne olduğunu bilmeyen bir kimsenin kudretine nispet etmiş bulunmalarıdır. Çünkü bir kimseye, insanlardan ve diğer hayvanlardan sâdır olan çeşitli hareketlerin sayısı, tafsîlatı ve miktarı sorulduğu zaman, şüphesiz onun bu hususlarda fazla bir şey bilmediği ortaya çıkacaktır²¹³.

Gazâlî Mu'tezile'nin bu konudaki tavrının yanlış olduğunu ifade eden başka şeyler de söylemiştir. Kulların kendi fiillerini yaratması hususunda: “Kısacık akıllarına mağrur olarak hak yoldan sapanlara ve bu gibi hârikaları ve mu'cizeleri yaratmada, yüce Allah'a ortak olduklarını zanneden zavallılara yazıklar olsun! Bütün mahlûkat, âcizlik ve zillet içindedir. Mülkûn ve Melekût âleminin yegâne sahibi, ancak gönüllerin yüce hâkimi bulunan Allah'tır. Mu'tezile mezhebinin sürüklendiği kötü durum ve sapıklıkların çeşitleri işte bunlardır²¹⁴” diyerek Mu'tezile mezhebinin bu konudaki görüşlerinin sapıklık olduğunu beyan etmiştir.

Gazâlî'nin Mu'tezileyi yanlış yolda olmakla suçladığı bir diğer mesele de, yaratmanın Allah için zorunlu olup olmaması meselesidir. Gazâlî'ye göre “yaratmak” veya “kulları mükellef olacak bir durumda var etmek” hiçbir zaman Allah'a vâcib değildir. ²¹⁵Fakat Gazâlî Mu'tezilenin, yaratmanın Allah'a vâcib olduğunu; kulların maslahatı olduğu için Allah'ın yaratmaya mecbur olduğunu iddia ettiğini ve Mu'tezile'nin bu hükmünün muhal olduğunu, zira vâcib kılan, emreden, yasaklayanın ancak Allah olduğunu, nasıl olur da Allah'ın başkası tarafından herhangi bir vazife ile zorlanacağını söyleyerek Mu'tezilenin bu iddialarına karşı çıkar²¹⁶.

Gazâlî Mu'tezilenin “kulların maslahatı için yaratmak vâciptir” hükmünün fâsîd olduğunu çünkü Cenâb-ı Hakkın kulların maslahatını terk ettiği zaman hâriçten bir zarar görmediğini, bu maslahatın Allah hakkında vâcib olmasının hiçbir mânâ ve anlamının

²¹³ Gazâlî, *el- İktisâd fi'l- 'İtikâd*, s. 54.

²¹⁴ Gazâlî, *el- İktisâd fi'l- 'İtikâd*, s. 55.

²¹⁵ Gazâlî, *İhyâu 'Ulumi'd-Dîn*, I, 273.

²¹⁶ Gazâlî, *İhyâu 'Ulumi'd-Dîn*, I, 273.

kalmadığını ve boş bir hüküm olmaktan öteye gitmeyeceğini söyler.²¹⁷ Yani Allah her hangi bir şeyi yaratmayı istediği zaman yaratır da yaratmaz da. Herhangi bir şeyi yaratmadığı için hiçbir güç Allah’a bir yaptırım uygulayamaz ki Allah bir şeye mecbur olsun.

Gazâlî’nin Mu’tezile mezhebinin hata ettiğini düşündüğü konulardan biri de, “güç yetirilemeyen şeyin teklif edilip edilemeyeceği” meselesidir. Kendisinin de mensubu bulunduğu Eş’arî mezhebinin genel kanaatine göre “Allah’ın insana gücü yetmediği şeyi teklif etmesi caizdir. Bu şeriat yönünden de doğrudur. Zira Allah Ebû Leheb’e iman etmeyi emretmiştir. Peygamberi tasdik ve bütün haber verdiklerine iman etmesini bildirmiştir. Bununla birlikte onun iman etmeyeceğini Rabbimiz haber vermiştir. Güç yetmeyen işin teklifinin mümkün oluşuna “Ey Rabbimiz, güç yetiremeyeceğimiz şeyi bize yükleme”²¹⁸ ayeti de delildir.

Mu’tezile’ye göre ise Allah insana doğru olmayan zulüm olan bir şeyi teklif edemez. Ayrıca Allah güç yetirilemeyi, yapılamayacak olanı da insana teklif edemez.²¹⁹ Gazâlî ise konu ile alâkalı olarak şunları söylüyor: Biz yüce Allah’ın, kullarını güç yetirdikleri şeylerle olduğu gibi, güç yetiremedikleri şeylerle de mükellef tutmasının câiz olduğunu iddia ediyoruz²²⁰. Mu’tezile bu cevazda da, aykırı bir yol izleyerek böyle birşeyin Allah için câiz olmadığını iddia etmektedir. Hâlbuki eğer onların dediği gibi böyle bir teklif câiz olmasaydı “böyle bir teklifi bize yükleme” diyerek insanların yalvarmaları muhal ve mânasız olurdu. Buna rağmen insanların böyle yalvardıklarını Kur’an bize haber vermektedir²²¹. Gazâlî burada Ehl-i sünnet ile Mu’tezile arasındaki tartışmalardan birine değinmiş ve bu konuda Mu’tezilenin haksız, Ehl-i sünnetin haklı olduğunu söylemiştir.

Son olarak hüsun- kubuh meselesinide kısaca değinmek istiyoruz. Gazali, bir şeyin ya da o şeyi yapıp yapmamanın kötü mü iyi mi olduğunu, ancak şeriatın belirleyebileceğini, aklımızın bazı şeylerin iyi mi kötü mü olduğunu tam olarak kavramayacağını, fakat Mu’tezile mezhebinin ise bunun aksine bir şeyin iyiliğinin ve

²¹⁷ Gazâlî, *İhyâu ‘Ulumi’d-Dîn*, I, 273.

²¹⁸ Gölcük, Toprak, s. 274.

²¹⁹ Gölcük, Toprak, s. 272.

²²⁰ Gazâlî, *el- İktisâd fi’l- ‘İtikâd*, s. 97.

²²¹ Gazâlî, *İhyâu ‘Ulumi’d-Dîn*, I, 273-274.

kötülüğünün onun zatından kaynaklandığını söylediğini ve bu şekilde Eş'ari mezhebiyle ihtilafa düştüğünü²²² söyler.

Sonuç olarak söylemek gerekirse Gazali, Mu'tezile mezhebinin birçok konuda ictihad edip te'vile gittiğini te'vilde hata etti diye bu insanlara kötü gözle bakılmaması gerektiğini, çünkü bu insanların aynı Allah'a inanıp aynı kibleye yönelen ve aynı peygambere uyduğunu söylemiştir.

2.2.4. Mürcie'ye Bakışı

Gazâlî'nin eserlerinde görüşlerine yer verdiği ve eleştirdiği mezheplerden biri de Mürcie mezhebidir. Mürcie'nin özellikle imanın artıp eksilmesi, amellerin imana zarar verip vermeyeceği gibi konulardaki düşünceleri Gazâlî tarafından ele alınarak eleştirilmiştir.

Biz bu eleştirilere girmeden önce evvela Mürcie ismi üzerinde çeşitli nazariyelere değinmek istiyoruz. Bu nazariyelerden bazıları şunlardır:

1- Mürcie demek büyük günah sahibi hakkında verilecek hükmü kıyâmet gününe bırakanlar demektir. Bu kanaat sahiplerine göre, günah işleyen cennet veya cehenneme gideceği bu dünyada bilinemez. O halde hükmü Allah'a havale etmek gerekir. Bu anlamda Mürcie, Va'idiyyenin karşılığıdır²²³.

2- Mürcie demek tehir veya ümit demektir. Çünkü Mürcie "ircâ"dan gelmektedir. İrcâ ümit (reca) vermek demektir. Nitekim Mürcie: "İman sahibine günah zarar vermez; küfür sahibine ise itaat fayda vermez" demektir. Böylece bu mezhep günah işleyen kimselere ümit vermiş ve bu sebeple de Mürcie diye adlandırılmıştır²²⁴.

3- Başka bir görüş de şudur: "İrcâ", tehir, geciktirme ve mühlet verme anlamındadır. Mürcie bu anlamda ircâdan gelmiştir. Esasen bu mezhep sahipleri ameli, imandan sonraya bırakmışlardır. Başka bir deyişle rütbe itibariyle imana çok önem vermişlerdir. Ameli inançtan ayırarak tehir etmişlerdir. Bu sebeple de Mürcie diye adlandırılmışlardır²²⁵.

²²² Gazâlî, *el- Menhul fi Ta'likati'l- Usul*, Thk: Muhammed Hasan el- Heytu, Dârü'l Fikr, Dimeşk 1980, s. 8.

²²³ Çağatay, Çubukçu, s. 121.

²²⁴ Çağatay, Çubukçu, s. 121

²²⁵ Çağatay, Çubukçu, s. 121

Mürchie mezhebini ortaya çıkaran bir takım sebepler vardır. Bu sebeplerin en önemlilerinden biri, Sahabe ve daha sonraki devirlerde meydana gelen olaylarda Havaric ve Şia'nın sert tutumu olmuştur²²⁶. Onların sahabe ve tabiin hakkındaki sert ifadelerine karşılık Mürchie, daha ılımlı bir yol seçmiş, birbirleriyle savaşılan sahabelerin durumunu âhirete bırakmışlardır. Özellikle hilafet meselesinde Şia ve Havaric'in takındığı tutumları eleştirmişler ve bu görüşlere katılmadıklarını ifade etmişlerdir.

Mürchie, diğer İslâm mezheplerinde olduğu gibi belli bir imam ve otorite tarafından kurulmuş bir mezhep değildir. Bu mezhep İslâm dünyasında meydana gelen siyasî ve toplumsal gelişmelere göre oluşmuş fikirlerin ürünüdür²²⁷. Bu mezhep özellikle iman-küfür, münin-kâfir konuları üzerinde durmuştur²²⁸. Bunun da sebebi, az evvel bahsettiğimiz Harici ve Şia'nın tutumlarıdır. Buna bir örnek vermek gerekirse, mesela Mürchie mezhebinin ortaya çıkmasının sebeplerinden biri de, Haricilerin büyük günah işleyen müslümanları tekfir etme, Cebriyye'nin de kişiyi günahlardan sorumlu tutmama anlayışıdır. Çünkü Mürchie, Allah'ın varlığına ve birliğine, onun zat ve sıfatlarında ortağı bulunmadığına inanan, bununla birlikte büyük günah işleyen kişinin durumunu Allah'a havale etmiş, böylece Hz. Osman, Hz. Ali ve Muaviye ile ve onların taraftarlarının küfre düştüğünü kabul etmeyerek, Hariciler'e itiraz etmiştir²²⁹.

Onlar, imân yalnızca ikrardan ibarettir, başka bir şey değil iddiasında bulunanlardır²³⁰. Onların bu görüşleri savunmalarının sebebi az evvel bahsettiğimiz gelişmelerde bir nevi orta yolu bulma çabası ile açıklanabilir.

Gazâlî de özellikle *İhya*'sında Mürchie'nin iman eden kişiye kötü ameller zarar vermez görüşünü birkaç yönden ele alarak çürütmektedir. Gazâlî bunu yaparken öncelikle Mürchie'nin kendi fikirlerine delil olarak seçtiği âyetleri ele almakta ve bu âyetler üzerinden onları eleştirmektedir. Gazâlî'nin bu mezhebi eleştirdiği noktalardan biri, Mürcienin iman “kalp ile tasdik, dil ile ikrardan ibarettir” görüşüdür.

²²⁶ Gölcük, Toprak, s. 39.

²²⁷ Topaloğlu, Çelebi, s.237

²²⁸ Gölcük, Toprak, s. 39.

²²⁹ Kara, s. 22

²³⁰ Bağdadi, Abdulkâhîr b.Tahir et- Temîmi, *el-Fark Beyne'l Fırak*, “*Mezhepler Arasındaki Farklar*” (Çev. E. Ruhi Fırlı), İstanbul 1979, s. 179.

Mürcie'ye göre, bir mümin bütün günahları işlese bile ateşe girmez çünkü Allah: *“Kim Rabbine iman ederse, artık onun için ne mükâfatın azalacağı korkusu vardır, ne de haksızlığa uğrayacağı korkusu”*²³¹ buyuruyor.

Başka bir âyette ise: *“Allah'a ve Peygamberine iman edenler işte siddıklar bunlardır”*²³² buyurarak imanı ön plana çıkarmaktadır. Başka bir âyette ise: *“Bir topluluk onun içine her atıldıkça cehennem bekçileri o kâfirlere sorarlar:*

– *Size, âzâp ile korkutan bir peygamber gelmedi mi?*

Onlar derler ki:

– *Evet, doğrusu, bize, âzâp ile korkutan bir peygamber geldi de biz onu yalanladık. Ve dedik ki: Allah hiçbir şey indirmemiştir”*²³³ buyurmaktadır.

Gazâlî bu konuda ilk önce Mürcie'nin “imandan sonra amellerin kişiye zarar vermeyeceği” iddiasına değinir ve aslında yukarıdaki ayetlerde Mürcie'yi destekleyen hiçbir âyetin olmadığını söyleyerek şu noktalara değinir: Ayette ifade edilen *“Kâfirlerden bir topluluk onun içine her atıldıkça”* hükmü genel bir hükümdür. Binaenaleyh ateşe atılanlarda peygamberleri tekzip etmek sıfatının bulunması şart koşulmuştur²³⁴. Yani bunlarda iman yoktur.

Gazâlî Mürcie'nin iddiaları üzerindeki sözlerini şöyle sürdürür: *“Ve yine Mürcie iddialarını şu âyetlere dayandırmaktadır: “Oraya ancak peygamberi yalanlayanlar ve imandan yüz çeviren en şaki (kâfir) kimse girer”*²³⁵.

Konu ile alakalı başka bir âyette ise:

*“Kim bir hasene ile gelirse, bundan dolayı ona bir hayır vardır. Onlar o kıyâmet azâbının korkusundan emniyet içindedirler”*²³⁶.

Gazâlî Mürcie'nin yukarıdaki ayetleri kullanarak imandan sonra amellerin kişiye zarar vermeyeceğini ispatlamaya çalıştıklarını söyler.

²³¹ (72. Cin:13)

²³² (57. Hadid:19)

²³³ (67. Mülk: 8-9)

²³⁴ Gazâlî, *İhyâu 'Ulumi'd-Dîn*, I, 292.

²³⁵ (92.Leyl: 15-16)

²³⁶ (27. Neml: 89)

Gazâlî aslında Mürcie'nin iddialarına delil olarak gösterdiği bu âyetlerin kendilerinin aleyhinde bir delil olduğunu söyler ve şöyle devam eder: “Delil olarak gösterdikleri âyetlerde Mürcie’yi teyit ve takviye eden, işlerine yarayan hiçbir hüküm yoktur. Çünkü ifade edilen âyetlerde zikredilen iman kelimesinden amel ile beraber olan iman kastedilmektedir. Zira biz daha önce Kur’an’da “iman” zikrolunduğu zaman, bundan “İslâm” kastedilir demiştik. Kalb ile, söz ile ve amel ile târif edilen îmâna uygun olanı da budur. Çünkü bizim görüşümüzün delili, isyan edenlerin cezalandırılması ve bu cezanın takdîri hakkında birçok hadîs-i şerîflerdir. Gazali Mürcie’nin aksine iman eden bir kimsenin cehenneme girebileceğini söyleyerek bu konuda Peygamber efendimizin bir hadisini delil olarak getirmektedir.

Nitekim hadis-i şeriflerin birinde Hz Peygamber:

“Kalbinde zerre miktar iman bulunan bir kimse ateşten çıkacaktır” buyrulmaktadır²³⁷.

Binaenaleyh biz Mürcie’den soruyoruz: Ateşe girmeyen bir insan nasıl olur da ateşten çıkar? Yani ateşten çıkmak daha önce ateşe girmeyi gerektirir diyerek Mürcieyi yalanlar. O devamla Kur’an-ı Kerîm’de bizim delilimizi destekleyen delile gelince, bunlar pek çoktur der ve bunlardan bir tanesinin de şu ayet olduğunu söyler: *“Muhakkak ki Allah kendisine ortak koşulmayı bağışlamaz. Bu günahı başkası, dilediği kimseden mağfiret buyurur”*²³⁸.

Bu âyetteki “dilediği kimseden mağfiret buyurur” kaydı azabın taksîmine delalet eder. Yani bazı kimseleri, dileyerek affeder, bazılarını da azap eder demektir.

Bizim görüşümüzü destekleyen başka bir âyet de şudur: *“Kim de Allah’a ve peygamberine isyan ederse muhakkak ona cehennem ateşi vardır. Orada devamlı kalıcılar olmak üzere...”*²³⁹

Gazâlî bu âyetleri aktardıktan sonra şöyle devam eder: İşte naklettığımız âyetlerdeki genellemeler Mürcie’nin delil olarak gösterdiği genellemelerin zıddı ve çelişgidir. Çünkü hadisi şeriflerde âsî kimselerin azap görecekleri hususu açıkça belirtilmiştir. Hatta belki hak Teâlâ’nın: *“İçinizden hiç biri istisna edilmemek üzere*

²³⁷ Canan, İkinci Bab, Beşinci Fasl, Hadis No: 5091, XIV, 212.

²³⁸ (4. Nisa: 116)

²³⁹ (72.Cin: 23)

mutlaka oraya (cehennem) varacaktır”²⁴⁰ âyeti herkesin mutlaka ateşe varacağına sarîh bir hükümdür. Çünkü hiç bir mümin, günah işlememe dışında değildir”²⁴¹.

İşte yukarıdaki âyetlerden de anlaşılacağı üzere Gazâlî, Mürcie’nin imandan sonra amellerin kişiye zarar vermeyeceği tezinin yanlış olduğunu, Allah Teâlâ’nın dilediği kimseye âzâp edip dilediği kimseyi ise affedeceğini söylemiştir. Özellikle Mürcie’nin kalp ile tasdik eden bir kimsenin asla ve kata ateşe girmeyeceği sözünü abartılı bulur ve Mürcie’nin bu konuda ileri gittiğini söyler. Mürcie mezhebi ile tartışan, onların fikirlerinin yanlış olduğunu söyleyenlerden biri de Ebû Hanîfe’dir. Amellerin îmâna zarar verip vermeyeceği, kader gibi konulardaki fikirleri yüzünden Ebû Hanîfe’ye Mürcie denmişse de, bizzât o *Fıkh-ı Ekber* kitabında kendisi bu töhmeti reddedip atmakta ve kendi mezhebiyle Mürcie arasındaki farkı belirtmektedir²⁴².

2.2.5. Bâtınî Fırkalara Bakışı

Kelâm literatüründe Bâtıniye “her zâhirin bir bâtınının bulunduğunu ve bunu sadece Allah tarafından belirlenmiş mâsum imamların bildiğini iddia eden gruplara” denilmektedir. Bâtıniye mensupları nasları zâhir - bâtın ayırımına tâbi tutmak, kelimelerin sözlük mânalarını ve cümlelerin yer aldıkları kompozisyon içindeki konumlarını göz ardı etmek sûretiyle göreceli yorumlara gitmiş, böylece diğer Müslümanların din anlayışı dışında bir sistem kurma çabasına girmişlerdir. Bâtıniliğin bu çabalarıyla İslâmiyet’in iman ve ibâdete dâir hükümleri geçersiz hale getirilmeye çalışılmış, yasakların da mubah görülmesi amaçlanmıştır. Bu sebeple Bâtıniye’ye İbahiyye de denilmiştir²⁴³.

İslâm mezheplerinin hemen hepsine derin tesirleri olmuş olan Bâtınîlerin haklarında yapılan ciddi araştırmalara rağmen, bizzât Bâtınî yazarların eserlerinde mezheplerini birbirlerinden çok farklı tanıtmaları gibi sebeplerle, Bâtınîliğin ne olup ne olmadığı hakkında son söz söylenmiş değildir²⁴⁴.

İslâm akîdesine en büyük zararın Bâtınîlik’ten geldiğini söyleyebiliriz. Hz. Muhammed devrinde nasların zâhiriyle amel edilebildiği halde, Bâtınîler muhkem

²⁴⁰ (19.Meryem: 71)

²⁴¹ Bkz. Gazâlî, *İhyâu ‘Ulumi’d-Dîn*, I, 294.

²⁴² Öz, *İmâm-ı A’zam’ın Beş Eseri*, İstanbul 2009 s. 203.

²⁴³ Topaloğlu - Çelebi, s. 42-43.

²⁴⁴ Gazâlî, *Bâtınîliğin İcyüzü*, (Çev. Avni İlhan), T.D.V. Yay., Ankara1993, Çevirenin önsözü.

âyetleri dahi uzak anlamlara sürüklemek zihniyetini doğurmuşlardır. Bugün eğer İslâm âlemi inanç itibarıyla bölünmüş bir durumda ise bunun başlıca sebepleri arasında Kur'ân ve hadisleri yanlış te'vîl ve tefsir etmek problemini saymak gerekir. Aslında muhkem ayetleri değil de müteşâbih âyetleri te'vîl etmeyi birçok müteber kelâm ve tasavvuf bilginleri de hoş görmüştür. Fakat Bâtınîlerin her nassı, her ıstılâhı ve her kaideyi te'vîl etme teşebbüsü hiçbir Ehl-i sünnet bilgini tarafından hoş karşılanmamıştır²⁴⁵.

Hicrî ikinci asırdan itibaren oluşum sürecine giren bu mezhebin müntesipleri zâhiren Müslüman görünmekle beraber, gerçekte müslüman değillerdir²⁴⁶. Zamanla büyüyen bu oluşum İslâm dünyasında derin izler bırakmıştır. Gazâlî'nin Bâtını mezhebiyle özel olarak ilgilenmesinde onların İslâm dünyasına çok ciddi zararlar verdiğini görmesi, cahil halk arasında ciddi taraftar toplaması ve Gazâlî'nin, önemli görevler aldığı sosyal ve siyasî yapı için çok ciddi bir tehdit oluşturması gibi sebepler ön plana çıkmıştır.

Gazâlî *el-Munkız* adlı eserinde Bâtınîlikten bahsederken onların halk arasında fikirlerini yaydıklarını, kendisinin de onların delillerini çürütmek için Bâtını eserleri incelemeye başladığını, işte tam bu sırada Bâtınîlik mezhebinin iç yüzünü ortaya çıkaracak bir kitap yazması hususunda hilâfet makamından kesin bir emir aldığını²⁴⁷ anlatır.

Gazâlî Bağdat'ta Nizamiye medresesinde görevli iken Bâtınîlerin yıkıcı çalışmaları devam ediyordu. Abbasi halifesi el-Mustazhir (512/1118)' in isteği üzerine Gazâlî Bâtınîlerin reddi amacıyla *Fedâihu'l Bâtıniyye* isimli eserini yazmıştır²⁴⁸. Gazâlî bu eserde Bâtıniliğin bütün sistematığını ortaya çıkarmış, mezhebin özelliklerini en ince ayrıntılarına kadar deşifre etmiştir.

Gazali bu eserinde aslında bütün batını yorum yapan mezhepleri talimiyye adı altında toplar. Bu onun Bâtını yorum yapanlara verdiği genel isimdir.²⁴⁹ Gazâlî ye göre bu mezhebin dışı Rafizîlik, içi tam bir küfürdür²⁵⁰. Bâtınîlerin en büyük özellikleri rey'i

²⁴⁵ Çağatay, Çubukçu, s. 62.

²⁴⁶ Çağatay, Çubukçu, s. 88.

²⁴⁷ Gazâlî, *el-Münkız*, s. 48.

²⁴⁸ Gazâlî, *Bâtınîliğin İçyüzü*, Çevirenin Önsözü.

²⁴⁹ Gazâlî, *el-Münkız*, s. 48.

²⁵⁰ Gazâlî, *Fedâihu'l- Batıniyye*. Tahkik: Abdurrahman Bedevi, Kahire 1383/1964, s. 37.

iptâl etmek ve ta'limin zarûri olduğunu iddia etmeleridir. Gazali bu mezhebi ilâhîyat, nübüvvet, imâmet, haşr ve neşr olmak üzere dört ana bölümde incelemiştir²⁵¹.

Gazali, Makâlât yazarları Bâtınilerin iki ilâh kabul ettikleri konusunda tereddütsüz birleştiklerini söyler. Bu iki ilahtan birinin zaman itibariyle ötekinden önce olması söz konusu değildir. Yalnız bunlardan biri diğerrinin varlığının sebebidir. Sebep olanın ismi: Sâbıktır, ötekinin de (Malul) Talidir. Sâbık, âlemi kendi kendine değil de tali vasıtasıyla yaratmıştır. Birinciye akıl, ikinciye nefis de denilir. Birincinin bilfiil tam, ikincinin ona nispetle noksan olduğunu, çünkü onun malul olduğunu iddia etmişlerdir. Çoğu kere Kur'ân'dan âyetlerle delil getirmek suretiyle, âvâmın zihnini bulandırmışlardır. Mesela: “Şüphesiz biz indirdik” “Biz taksîm ettik” gibi âyetlerin çoğula delâlet ettiğini, bir olandan sâdır olmadığına işaret ettiğini söylemişlerdir²⁵².

Gazâlî onların ilâhîyat konusundaki bu görüşlerinin, onlar hakkında anlatılan en çirkin şeyler olduğunu ve onların bu özelliklerini “Seneviyye (düalist) ve Mecûsîlerden alınmış iki ilah konusundaki küfür”²⁵³ olduğunu söyler.

Gazâlî'nin yaşadığı devirde Bâtınilik yoğun bir şekilde faaliyet göstermiş ve halk arasında Bâtınilerin, “hakkı ayakta tutan, her şeyin aslı masum imam vasıtasıyla öğrenilebilir” fikri yayılmaya başlamıştır. Birçok insanın bu mezhebin propagandalarına aldanması, Gazâlî'nin dikkatini çekmiş ve bu insanların savunduğu görüşlerin ne olduğunu araştırma konusunda içinde bir istek doğurmuştur. O daha sonra işe koyularak Bâtınilik hakkında bilgi toplamaya başlamış, konu ile ilgili sözlü, yazılı kaynakları araştırmıştır²⁵⁴.

Gazali Bâtınilerin bozuk görüşleri hakkında beş tane kitap yazdığını bu kitapların *el-Müstazhiri*, *Hüccetü'l-Hak*, *Mafsalü'l-Hilâf*, *ed-Dürc* ve *el-Kıstâsü'l-Müstakim* olduğunu söyler²⁵⁵. Bu kitaplarda onun değişik şehirlerde kendisine Bâtınilik hakkında sorulan sorulara verdiği cevaplar bulunmaktadır.

Gazali kitabın birçok yerinde onların inanç sisteminin İslâm'la asla örtüşmediğini anlatan örnekler verir. Mesela o, nübüvvet konusuyla alakalı olarak

²⁵¹ Gazâlî, *el-Münkız*, s. 37.

²⁵² Gazâlî, *el-Münkız*, s. 38.

²⁵³ Gazâlî, *el-Münkız*, s. 40.

²⁵⁴ Gazâlî, *el-Münkız*, s. 48.

²⁵⁵ Gazâlî, *el-Münkız*, s. 54.

Bâtınilerin bu görüşlerini filozoflardan aldıklarını ve onların bu konuda açıkça hulul inancına sahip olduklarını ıspatlamaya çalışır²⁵⁶.

Gazali Bâtıniler hakkındaki görüşlerini anlatırken onların üzerinde birleştikleri noktalardan birinin de imamlarını ismet sıfatı konusunda tıpkı peygamber gibi görmelerinin olduğunu söyler. Onlara göre imam peygamberle eşittir; yalnız ona vahiy inmez. O, peygamberden telakki eder. Çünkü onun halîfesidir, yerini doldurandır²⁵⁷.

Gazâlî'ye göre Bâtınîler kıyâmeti inkâr etme konusunda kendi aralarında birleşmişler ve bu noktada başkalarından ayrılmışlardır. Onlara göre dünyada gözlenen bu nizam, gece ile gündüzün birbirini takip edişi, insanın nutfeden, nutfenin de yine insandan oluşu, bitkilerin ve hayvanların doğuşu; ebediyete kadar kesikliğe uğramayacaktır. Göklerin ve yerin, cicimlerin yok olması tasavvur edilemez. Onların kıyâmet anlayışı da ilginçtir. Zira onlara göre kıyamet, önceki imamın devrinin sona erip, yeni imamın devrinin başlamasıdır²⁵⁸.

Me'ada gelince; onlar bu konuda peygamberlerin bildirdiklerini inkâr ettiler. Cesetlerin haşr ve neşrini de, cennet ve cehennemi de kabul etmediler. Onun yerine şöyle dediler: Me'adın mânâsı, her şeyin aslına dönüşüdür²⁵⁹. O, Bâtıniler hakkında yazdığı eserlerde bu ve bunun gibi birçok konuya değinerek, bu fırkanın bütün sapık fırkalar içinde en rezil olduğunu; çünkü bu mezhepten başka hiçbir mezhebin kendi kendisiyle böylesine çelişkiye düştüğünü görmedik²⁶⁰ diyerek bu mezhep hakkındaki olumsuz görüşlerini ortaya koymaya çalışır.

İslâm dünyasına çok fazla zarar veren Bâtınîlerin tekfiri konusunda Gazali iki türlü açıklama yapar. İlk olarak Gazâlî onların bir takım inanışlarına yer verir ve bu inanışlarından dolayı onların tekfirle itham edilmemesi gerektiğini sadece sapık ve bid'atçı olabileceklerini söylemiştir. Onların kâfir değil de bid'atçı olarak suçlanabilecekleri bir konu Hz Ali'nin masum olması meselesidir. Hz. Ali'nin mâsum oluşu konusunda onların fikirleri şöyledir:

²⁵⁶ Gazâlî, *Fedaihu'l-Batiniyye*, s. 40-41.

²⁵⁷ Gazâlî, *Fedaihu'l-Batiniyye*, s. 42.

²⁵⁸ Gazâlî, *Fedaihu'l-Batiniyye*, s. 44.

²⁵⁹ Gazâlî, *Fedaihu'l-Batiniyye*, s. 44.

²⁶⁰ Gazâlî, *Fedaihu'l-Batiniyye*, s. 52.

“İmâmet Ehl-i beytin hakkıdır, diye inanan âvâmdan birine rastlarız. Görüşüne göre imam, bugün de Ehl-i beyten bu iş için ortaya çıkan kişidir. İlk asırda bu işe hak sahibi Ali (r.a) idi. Fakat imâmet haksız olarak ona verilmedi. Bu görüşlerine ilave olarak imamın hata ve sürçmelerden korunmuş olduğunu iddia eder. Onun mâsum olması mutlaka gereklidir der, fakat buna rağmen bizim kanımızın akıtılmasını helal saymaz. Bizim hakkımızda, “onlar zalimlerdir, bâğîlerdir, gözleri hatayı gerçek şeklinde görenlerdir, gerçekten bile bile, sırf inad olsun diye ayrılanlardır diye inanır.”²⁶¹ Gazâlî bu insanların Hz. Ali hakkındaki bu tür fikirlerinden dolayı kâfir olmadıklarını, onların sadece sapık ve bid’atçı olduklarını söyler ve devlet başkanının direktifi doğrultusunda bu sapıklığından ve bid’atçılığından vazgeçirilmeye çalışılması gerektiğini söyler.

Tekfir edilmemesi gerekenler hususlar için Gazâlî devamla şunları söyler: Bu görüşleri sebebiyle küfrüne ve kanının dökülmesinin helal oluşuna hüküm verilmez. Onun hakkında ancak sapıktır ve bid’atçıdır denilir. Çünkü o Bâtınîlerin ilâhiyat hakkında, haşr, neşr ile ilgili işler hakkında anlattığımız inançlarından hiçbir şeye inanmamıştır.²⁶² Gazâlî bu tür meselelerin fer’i konulardan sayıldığını söyleyerek şöyle devam eder: Öyleyse böyle birinin küfrüne nasıl hüküm verilir? Evet, bu kişinin ahmaklığına ve inancının neredeyse müşahade edilen hallere bile karşı gelecek durumda olduğuna; yine inancının akıl yürütmenin ve aklın zaruretinin delalet edeceği cinsten bir şey olmadığına hükmedebilir küfrüne değil²⁶³. Gazâlî daha da ileri giderek “Eğer, bir kimse Ebû Bekir’in (r.a) ve Ömer’in (r.a) ve sahabeden bir grubun fâsık olduklarına inansa ama onların kâfir olduğuna inanmasa bu kişinin küfrüne hüküm verir misiniz? sorusuna şöyle cevap vereceğini söyler: Onun kâfir olduğuna hükmetmeyiz ancak fâsık olduğuna, sapıklığına ve ümmetin icmainsine muhalefet ettiğine hükmederiz. O, bu konularda Batınîlerin kafir sayılmamaları gerektiğini söylemiştir²⁶⁴. Gazâlî aslında bu görüşü ile diğer birçok eserinde olduğu gibi mezheplere olan bakış açısını yinelemiştir. Çünkü Gazâlî birçok İslâm düşünürünün aksine mezhepleri ve mezhep mensuplarını eleştirirken itidalli olmaya çalışmıştır. Meseleyi iyice tahlil ederek ilmî anlamda bir sonuca ulaşmaya çalışmıştır.

²⁶¹ Gazâlî, *Fedaihu'l- Batıniyye*, s. 146-147.

²⁶² Gazâlî, *Fedaihu'l- Batıniyye*, s.147.

²⁶³ Gazâlî, *Fedaihu'l- Batıniyye*, s.147.

²⁶⁴ Gazâlî, *Fedaihu'l- Batıniyye*, s.147.148.

İkinci olarak Gazâlî Bâtınîlerin bazı görüşlerinden dolayı ise tekfir edilebileceğini söylemiştir. O, bazı Bâtınîlerin kendilerinin dışındaki bazı mezhepler hakkında ve Ehl-i sünnet hakkında, küfür ve kanlarının dökülmesinin helal sayılması isnadında bulunduklarını ve bu görüşlerinin tekfiri gerektirdiğini söyler. “Çünkü onlar bizim, bir olan, kadir, âlim, irâde sahibi, mütekellim, işiten, gören, canlı, hiçbir şeyin kendisine benzemediği bir yaratıcı olduğuna inandığımızı biliyorlar. Allah’ın elçisi Muhammed b. Abdullah (s.a)’ ın haşr, neşr, kıyâmet, cennet ve cehennem hakkında getirdiklerinin gerçek olduğuna inandığımızı da biliyorlar. Bu inanç esasları dînin sağlamlığının göstergesidir. Bu esaslara inanan kimseleri tekfir etmek, aynı zamanda bu ilkeleri de yok saymak, dînin bu temel esaslarına inanmamak demektir ki kim bunları küfür olarak değerlendirirse o şüphesiz kâfirdir. Bunlara, onların iki ilah tanımaları, haşr ve neşri inkâr etmeleri, cennet ve cehennemi, kıyâmeti kabul etmemeleri gibi hususların da ilavesiyle meselenin vehameti daha da ortaya çıkar. Bu inançların da her biri küfrü gerektirir²⁶⁵.”

Gazâlî, onların, iki ilah sözü konusunda açık bir küfre düştüklerini, Kur’ân-ı Kerîm’de çok açık bir biçimde zâhiri anlamıyla cennet ve cehennemden bahsedildiği halde, onların cennet ve cehennem konusunda te’vile gittiklerini, onların bu te’villeri sahâbe zamanında yapmış olsalar sahabenin hemen bu insanları öldürmek isteyeceklerini söylemiştir. Onların cennet, cehennem, haşr ve neşr konusundaki açıklamalarının te’vilden ziyâde tekzibe girdiğini ve bunun da apaçık bir küfür olduğunu²⁶⁶ ifâde etmiştir. Çünkü haşr, neşr, cennet, cehennem ile ilgili söylenen sözler açıktır, onların te’vile ihtiyacı yoktur²⁶⁷.

Gazâlî, Bâtınîliğin son derece tehlikeli ve sinsi bir mezhep olduğunu, onların görüşlerinin zayıf olmasına rağmen câhil insanlar sayesinde büyüdüğünü bazı konularda sapıklıkla nitelendirilebilecek olan Bâtınîlerin birçok konuda ise küfre düştüklerini söylemiştir.

²⁶⁵ Gazâlî, *Fedaihu'l-Batiniyye*, s. 151.

²⁶⁶ Gazâlî, *Fedaihu'l-Batiniyye*, s. 153.154.

²⁶⁷ Gazâlî, *Fedaihu'l-Batiniyye*, s. 154.

2.2.6. Cebriyye'ye bakışı

Cebriyye, kulun hiçbir fiil, irade ve kudrete sahip bulunmayıp yalnızca önceden çizilen ilahî kader için bir sahne olduğunu kabul eden gruptur.²⁶⁸ Cebriyye, insanın irade hürriyeti, seçme imkânı ve fiil gücü bulunmadığını, insan fiillerinin gerçek failinin Allah olduğunu, kulun Allah tarafından önceden takdir edilmiş bulunan işleri yapmaya mecbur olduğunu savunur.²⁶⁹ Ehl-i sünnet ile Cebriyye arasında, fiillerde insanın iradesi, kudreti gibi konularda tartışmalar yaşanmıştır. Cebriyeciler işlenen fiillerde insanın rolü tıpkı cansız varlıklar gibidir. Yani insanın hiç rolü yoktur derler. Gazali Cebriyye fırkasının bu gibi konularda Allah'ı acziyetten tenzih etmek için böyle yaptıklarını fakat yanlışla düşüp sapıttıklarını söylemiştir²⁷⁰. Kader ve kaza konusunda da Gazâlî onların hata yaptıklarını, Cebriyye'nin kaza ve kadere dayanarak kulların fiillerindeki özgürlük hakkını tamamen ortadan kaldırdığını söylemiştir. Gazâlî kaza ve kader konusunda Cebriyye mezhebiyle mücadele eden kimselere bir tavsiyede bulunur ve şöyle söyler: Cebriyye mezhebiyle münakaşa eden kimsenin, onları tokatlaması, elbiselerini ve sarıklarını yırtması, yüzlerini tırmalaması, saçlarını bıyıklarını ve sakallarını yolması gerekir. Sonra da o sefihlerin kendilerinden sadır olan diğer çirkin fiillerden özür diledikleri gibi, “özür dilerim kader böyle imiş, benim hiçbir suçum yoktur” demesi lazımdır²⁷¹ diyerek Cebriyye'nin savunduğu fikrin saçma olduğunu söylemiştir.

Ehl-i sünnetin haklı olduğunu söyleyen Ehl-i sünnetin fikirlerine hak veren Gazâlî'nin Cebriyenin fikirlerini savunmasına imkân yoktur.

2.2.7. Müşebbihe'ye Bakışı

Allah'ın zâtını başkalarınınkine benzetme hususunda sapıklığa düşen Müşebbihe, muhtelif fırkalardan meydana gelmektedir²⁷². Bu fırkaların fikrini benimseyenler, genel olarak Allâh'ın insanlar gibi organlara sahip olduğunu zannetmişlerdir. Özellikle Haşviyye'den Mudar, Kuhmuz ve Ahmed el-Huceymi,

²⁶⁸ es- Sâbûnî, Nureddin *Mâturîdiyye Akaidi*, (Çev. Bekir Topaloğlu), Ankara 2005, s.182.

²⁶⁹ Heyet, *İlmihal I*, T.D.V. Yay., Ankara 2003, s. 28.

²⁷⁰ Gazâlî, *el-Erba'in fi Usuli'd- Dîn*, s. 24-25.

²⁷¹ Gazâlî, *el-Erba'in fi Usuli'd- Dîn*, s. 25.

²⁷² el - Bağdadi, s. 202.

Allâh'ın sıfat itibariyle insana benzediğini iddia etmişlerdir. Bunlar gibi düşünenler arasında Allâh'ın bu dünyada görüleceğine ve insanları ziyaret edeceğine inananlar da vardı. Bunlar bazı müteşâbih âyetleri te'vil etmeksizin olduğu gibi kabul ederlerdi. Bazı hadislerden ve özellikle “Allah Âdem'i kendi sûretinde yarattı”, “Müminin kalbi Rahmân'ın parmaklarının ikisi arasındadır”, “Allah Âdem'in toprağını kendi eli ile kırk sabahta yoğurdu” hadislerinden teşbîhi mânâ çıkardılar. Bazıları daha da ileri giderek Müşebbihe'nin görüşlerini yaymak için daha pek çok haber uydurdular.”²⁷³

Gazâlî *Ravdatü't-Tâlibîn ve 'Umdetü's-Sâlikîn* adlı eserinde, Müşebbihe'nin bozuk fırkalardan olduğunu ve Muattıla mezhebinin zıddı olduğunu, Müşebbihe grubunun Allah'ı Teâlâ'nın sıfatlarını ispat ve kabulü konusunda haddi aşır çok ileri gittiğini; öyle ki, Allahu Teala'yı varlıklara benzettiklerini, Allah'ı Teâlâ'nın bir yerden başka bir yere intikâlini, bedenlere girmesini, bir yerde yerleşmesini, oturmasını ve benzeri durumları câiz gördüğünü söylemiştir²⁷⁴.

Müşebbihe fırkasının birçok konuda görüşlerinin bozuk olmasına rağmen Gazâlî, bu fırkanın tekfir edilmesi hususunda daha itidalli bir şekilde hareket ederek şunları nakletmiştir: Müşebbihe mezhebinde olanlar inançla ilgili konuları tasdik ederler. Bir fayda olsun veya olmasın asla yalan söylemeyi câiz görmezler. Hatta yalanın faydalı olup olmadığına bile bakmaz te'vil ile meşgul olurlar. Sadece te'villerinde hataya düşmüşlerdir. Bunların görüşleri ictihad durumundadır. Bunlarla ilgili yapılması gereken şey; elden geldiği kadar bu kimseleri, tekfir etmekten kaçınmaktır. Çünkü kıbleye dönerek namaz kılanların ve “Allah'tan başka ilah yoktur. Hz. Muhammed onun elçisidir” sözünü açıkça söyleyenlerin canlarının ve mallarının mübah kılınması hatadır der²⁷⁵.

Gazâlî bu noktada Müşebbihe fırkasının bazı görüşlerinde hatalı fikirler ileri sürdüğünü, fakat bunların ictihadi hüküm niteliğinde olduğunu, dolayısıyla bu fikirleri yüzünden onların tekfir edilemeyeceği görüşündedir. Çünkü Gazâlî'ye göre bir kimsenin tekfir edilebilmesi için Allah'tan başka ilah tanınması ve Hz. Muhammed'in de onun elçisi olduğunu inkâr etmesi gerekir. Oysaki bu fırkadaki insanlar Allah'tan başka ilah yoktur ve Hz Muhammed de onun elçisidir diyorlar. Bu yüzden bu insanlar

²⁷³ Çubukçu – Çağtay, s. 132-133.

²⁷⁴ Gazâlî, “Ravdatü't Talibîn ve Umdetü's Sâlikin”, (*Mecmû'atu Resâili'l-İmâmi'l- Gazâlî-II* içinde), s. 32.

²⁷⁵ Gazâlî, *el-İktisâd fi'l- 'İtikâd*, s. 135.

hakkında bir karara varılırken taassubtan uzak bir şekilde hareket edilmesi gerektiğini söylemektedir.

2.2.8. Râfızî'ye Bakışı

Rafizîler Hz. Ebû Bekir (r.a) ve Hz. Ömer (r.a)'in imâmetini kabul etmedikleri için bunlara, Râfıza (terk edenler) denilmiştir. Bunlar, Hz. Peygamber (a.s)'in, Ali b. Ebî Tâlib'in ismini açıklayarak onu hilâfete tayin ettiği ve bunu açıkça söyleyip ilan ettiği hususunda ittifak eden mezheptir. Onlara göre sahabenin çoğu, Hz. Peygamberin vefatından sonra, Ali'ye uymayı terk etmek sûretiyle sapıklığa düşmüşlerdir²⁷⁶.

Bu mezhebin isminin şu olaydan sonra ortaya çıktığını söyleyenler vardır: Zeyd b. Ali'nin Emevîlere karşı Kûfe'de ayaklanması üzerine Emevîler Zeyd'in taraftarlarının içine şüphe düşürmüş, bunun üzerine taraftarları Zeyd'e, gerçek şu ki biz düşmanlarına karşı sana, atan Ali b. Ebî Tâlib'e haksızlık eden Ebû Bekir ve Ömer hakkındaki görüşünü söyledikten sonra yardım edeceğiz dediler. Bunun üzerine Zeyd, “ bu ikisi hakkında iyilikten başka bir şey söylemem ve babamdan da, onlar hakkında iyilikten başka bir şey söylediğini işitmedim. Ben atam Hüseyin'i öldüren ve El- harra gününde Medine' ye saldıran; sonra da Allah'ın evini mancınıkla taşa tutup ateşe veren Ümeyye oğullarına karşı ayaklandım” dedi. Bunun üzerine onlar, Zeyd'den ayrıldılar. O da onlara, “beni bırakıp kaçtınız, terk ettiniz (rafaztumuni)” dedi. O günden beri de onlara “rafıza” dendi²⁷⁷. Zeyd'in yanında çok az sayıda insan kalmasına rağmen, son nefeslerine kadar çarpıştılar. Zeyd öldürülür sonra cesedi kabrinden çıkarılarak idam edilir ve daha sonra da yakılır²⁷⁸.

Gazâlî *Ravdatü't-Tâlibîn ve Umdetü's Sâlikîn* adlı eserinde Rafizîlerin bozuk fırkalardan olduğunu, onların, Ehl-i beyti çok sevdiğini iddia edip haddi aşmış, Sahabe-i Kirâm'a dil uzatıp düşmanlık yapmış kimseler olduğunu söylemiştir²⁷⁹. Çünkü Rafizîler sahabeden bazılarının hilâfet konusunda Hz. Ali'ye haksızlık yaptığını söylemiştir.

Gazâlî'ye göre insanlar, gerek Sahabeler ve gerekse Hulafâ-i Râşidîn- Allah onlardan razı olsun- hakkında birçok yönden ifrata düşmüşlerdir. Örneğin; bunların

²⁷⁶ el-Eşari, s. 48.

²⁷⁷ Bağdâdî, s. 36-37.

²⁷⁸ Fığlalı, s. 125.

²⁷⁹ Gazâlî, *Ravdatü't- Talibîn ve Umdetü's -Sâlikin*, s.32.

bazıları, imamlarında mâsum olduklarını iddia edecek derecede kendilerini övmekte ileri giderken, bazıları da sahabelere şiddetle hücum etmiş ve onları her fırsatta kötülemek için diline alabildiğine bir serbestlik vermiştir²⁸⁰.

Gazâlî bu konuda insanlara orta yolu tutmalarını önerir. Daha sonra Gazâlî: Yüce Allah'ın kitabında; gerek Muhacirîn'i ve gerekse Ensâr'ı öven birçok âyetler olduğunu söyleyerek onlara saygıda ve sevgide kusur edilmemesi gerektiğini, bu âyet ve hadislerle dayanarak onlar hakkında kötü zanda bulunmamak gerektiğini hatırlatmıştır. Çünkü onlar hakkında nakledilen sözlerin çoğunun sadece koyu bir taassubun ürünü olduğunu ve aslı esasının olmadığını belirtmiştir²⁸¹.

Yine Gazâlî sahabelerin fiillerini, her ne kadar bu fiillerde isabet etmemiş olsalar da, iyiyi istemelerine yorumlamak gerekmektedir²⁸² diyerek bir tavsiyede bulunur ve şöyle söyler: Anlayamadığın bir mesele ile karşılaştığın zaman, “belki de bunun, benim anlayamadığım ve kavrayamadığım bir te’vili ve sebebi vardır” demelisin²⁸³.

İşte Gazâlî tam bu noktada Rafizîler, Hâriciler ve bu konuyla alakalı diğer fırkalardan bahsederek bu konulardaki ihtilafların çoğunun bu fırkalardan kaynaklandığını ve onların kendilerini ilgilendirmeyi halde bu tür işlere burunlarını sokmaları yüzünden icat edildiğini²⁸⁴ söylemiştir.

Gazâlî özellikle Râfizîlerin Ehl-i beyte olan aşırı düşkünlükleri yüzünden haddi aşırıp Sahabe-i Kirâma dil uzattığını söyleyerek onları eleştirmiştir.

2.2.9. Haşviyye’ye Bakışı

Haşviyye dînî konularda akıl yürütmeyen, nâsların zâhirine bağlı kalmak sûretiyle teşbîh ve tecsîme kadar varan telakkileri benimseyenlere verilen bir addır. Bu kavramın ortaya çıkışı II.(VIII.) yüzyılın başlarına kadar uzanır²⁸⁵. Haşviyye’nin genel olarak nasları ilk okuyuşta akla gelebilecek mânâları ele aldıkları, söz gelimi Allah’a nispet edilen yed, vech, ayn (el, yüz, göz) gibi ifâdeleri zâhiri mânâları ile kabul ettikleri

²⁸⁰ Gazâlî, *el- İktisâd fi’l- ‘İtikâd*, s.131.

²⁸¹ Gazâlî, *el- İktisâd fi’l- ‘İtikâd*, s.131.

²⁸² Gazâlî, *el- İktisâd fi’l- ‘İtikâd*, s.131.

²⁸³ Gazâlî, *el- İktisâd fi’l- ‘İtikâd*, s.131.

²⁸⁴ Gazâlî, *el- İktisâd fi’l- ‘İtikâd*, s.131.

²⁸⁵ Bkz. Topaloğlu - Çelebi, s. 117.

ve bunun sonucunda antropomorfist bir tanrı anlayışını benimsedikleri görülür. Bu sebeple benzer yaklaşımda bulunan Müşebbihe ve Mücessime gibi mezhep mensupları Haşviyye grubu içinde mütalaa edilir²⁸⁶.

Gazâlî Haşviyye hakkında şunları söylemiştir: Haşviyye mensupları, bir yönde bulunmayan bir varlığın var olduğunu anlayamayıp o varlığın bir yönde olmasını ispat etmeye kalkmışlardır. Bu ise onları zorunlu olarak cisim olma, takdîr ve bunun gibi daha bir takım sonradan meydana gelme ile ilgili (hudus) sıfatları Allah’a dayandırmaya kadar götürmüştür²⁸⁷.

Gazâlî *Ravdatü’l- talibîn Umdetü’s- sâlikîn* adlı eserinde Müşebbihe ve Râfizilikten başka Muattıla, ve Nasb görüşüne mensup olan fırkalardan da bahsetmiş ve Ehl-i sünnet ve’l- cemaat grubunun dışında diğer saydığı mezheplerin doğru yoldan saptığını ve sadece Ehl-i sünnetin kurtulduğunu söylemiştir²⁸⁸.

Gazâlî Muattıla’nın Allah’ın sıfatlarını yok saymada haddi aştığını ve onu inkâra düştüğünü, söyleyerek bozuk fırkalardan olduğunu belirtmiştir. O, ayrıca imâmetin tayin yoluyla belirleneceğini iddia eden gruplardan biri olarak, sahabe adına aşırı bir taassuba düşüp Ehl-i beyte düşman kesilmiş ve Hz. Ali’yi zulüm ve küfürle suçlayan²⁸⁹ Nasıbe adlı bir gruptan bahsetmiştir. İmamiye şiasına göre Nasıbe Hz. Ali’ye, evlatlarına ve taraftarlarına karşı olan zümreleri ifâde eder. İmâmiyye, kendi fikirlerine muhâlefet edenlere genel bir tâbir olarak “ehl-i hilâf” demiş, kendilerine muhalefette ileri giden Hâricîler ile Emevîler’i Nâsıbe diye nitelemiştir²⁹⁰.

²⁸⁶ Topaloğlu - Çelebi, s. 118.

²⁸⁷ Gazâlî, *el- İktisâd fi’l- İtikâd*, s. 47.

²⁸⁸ Gazâlî, *Ravdatü’l- Talibîn ve Umdetü’s- Sâlikîn*, s. 32.

²⁸⁹ Gazâlî, *Ravdatü’l- Talibîn ve Umdetü’s- Sâlikîn*, s. 32.

²⁹⁰ Bkz. Topaloğlu-Çelebi, s. 243-244.

SONUÇ

İslâm dininin kendi iç dinamiklerinden kaynaklanan düşünce hürriyeti ve daha da önemli olan insan yapısının farklı olması, insanlığın başlangıcından beri birtakım farklı düşünce ve yaşayışları beraberinde getirmiştir. En basit konularda bile insanların anlayamadığı, çözüm konusunda farklı farklı öneriler sundukları malumumuzdur. Bu da aslında yüce yaratıcının insanı yaratırken farklı düşünme ve karar verme duygusunu onun içine yerleştirdiğini gösterir.

Yüce Allah Kur'an-ı Kerim'de de bu meseleye değinerek insanların birbirinden farklı olduğunu vurgulamıştır. Bütün bunlar insanlar arasındaki farklılığın çok doğal olduğunu, bu farklılığın yaratılıştan geldiğini ve olgunlukla karşılanması gerektiği sonucunu ortaya çıkarmıştır. Bu farklılık zaman zaman insanlar arasında savaşlar çıkmasına, kan dökülmesine sebep olmuştur. İşte Allah insanları bu konuda imtihan ederek insanların farklılıklara karşı nasıl sınav verdiğini görmek istemiştir.

Farklılık bir çatışma kaynağı değil bir zenginlik kaynağı olarak görüldüğü sürece insanoğluna katkı sağlar. Fakat farklılık bir düşmanlık ve tahammülsüzlük olarak görülürse bu insanoğlu için, ülkeler, milletler ve her çeşit topluluk için felaket anlamına gelir.

Aslında konumuzun Gazâlî olması bu konunun güncel olmasını engellemez. Çünkü Gazâlî bundan yaklaşık dokuz asır önce farklılığın bir çatışma kaynağı olmaması gerektiğini, dinin aslî meselelerinin dışındaki tali meseleler konusundaki farklı görüşlerin normal karşılanması gerektiğini belirtmiştir.

Gazâlî'nin yaşadığı dönem Selçukluların egemen olduğu dönemdir. Bu dönemde doğu İslâm dünyası Selçuklular sayesinde yavaş yavaş istikrara kavuşuyordu. Selçuklu sultanları Sünni idi. Bu dönemde ilim dünyasında da genelde Ehl-i sünnetin hâkim olduğunu Nizamiye medreselerinin etkinliğinden anlamaktayız. Şafii olan Vezir Nizamü'l-Mülk'ün büyük destek verdiği ilmi harekete Gazâlî de katılmış ve Nizamü'l-Mülk'ün en yakınındaki isimlerden biri olmuştur. Onun yetişip büyüdüğü çevrede Ehl-i Sünnet inancından başka Şia, Mu'tezile, Müşebbihe, Kerramiyye, Bâtınilik vb. itikadına mensup insanlar vardı. Bu bakımdan o fikri hareketliliğin fazla olduğu bir ortamda hayatını geçirmiştir.

İtikadi İslâm mezheplerini değerlendirirken o, mezheplerin kelimâ meselelerin bazılarında hata ettiklerini fakat bu hataların dinin özüne, esasına, olmazsa olmazlarına ait olmadığını, bu meselelerin dışında teferruata ait meseleler olduğunu söylemiştir. Bu yüzden mezhepler değerlendirilirken hamasetten uzak bir biçimde mezhebin temel ilkeleri gözden geçirildikten sonra karar verilmesi gerektiğini söylemiştir. Gazâlî hata ettiğini düşündüğü mezheplere ehl-i heva, ehli bid'at gibi isimler vermiş, ama onları din dışı bir grup olarak görmemiş, sadece müteşabihat konusunda fikir beyan eden ve beyan ettiği fikirlerde hata eden gruplar olarak görmüştür. Mesela o, Mu'tezile mezhebinin Allah'ın ahirette görülemeyeceğini söylemesinin temelinde onların tevhid ilkesine hâlel getirmeme düşüncesinin yattığını söyler. Cebriyye mezhebinin cebr görüşünü savunmanın ise imkânsız olduğunu söyler. Yine Mu'tezileyi filozofların fikirlerine benzedikleri için eleştirir.

O, bunları söylerken Batnîlik mezhebini bu saydıklarımızdan istisna eder. Batnîliğin çok tehlikeli olduğunu ve bu mezhebin çoğu fikrinin küfür olduğunu söyler. İslâm dünyasına Batnîlerin inanılmaz zararlar verdiğini, bu insanların mutlak engellenmesi ve cezalandırılması gerektiğini söyler. Sünnî olan devlet merkezi bu akımla askeri yönden mücadele ederken, fikri açıdan da Nizamiye medreseleri ve vezirin en yakınındaki isimlerden biri olan Gazali gibi isimler vasıtasıyla mücadele etmiştir.

Gazâlî'nin mücadele ettiği problemlerden biri de Fatimî tehlikesi idi. Mısır'da kurulan bu devlet Şii İsmailiyye inancına dayanmakta idi. Bu devletin en büyük amaçlarından biri de Şii - Bâtîni düşünceleri Selçuklu topraklarında yayarak hem siyasi idareyi hem de hilafet merkezini ele geçirmektir. Sünniliği, ilim yoluyla Şii - Bâtîni tehlikeye karşı savunmak için kurulan Nizamiye medreselerinde Gazali Fatimî devletin bölücü fikirlerine karşı da Ehl-i sünnet çizgisini savunmuştur.

Gazâlî kelama dair eserlerinde Selef mezhebinin özellikle avam için en doğru yolu sunduğunu, bu mezhebin Peygamber efendimiz Hz. Muhammed (s.a.v.) ve ashabının yolu olduğunu, daha sonra ise bu mezhebin temsilcisinin Ehl-i sünnet olduğunu söylemiştir. Ehl-i sünnet mezhebinin Seleften farklı olarak müteşabihatı te'vil edip akılla nakli uzlaştırmaya çalıştığını ve doğru yaptığını söyler. Ehl-i Sünnet

mezhebine mensup olmanın insana çok şey katacağını ve insanı doğru yola ileteceğini söyler. Bu mezhepte olduğu için kişinin Allah’a şükretmesi gerektiğini ifade eder.

Gazali bir mezhebi derinlemesine araştırmadan incelemeyen o mezhep hakkında erken fikir edinip o mezhebi karalamanın doğru olmadığını söyler. Maalesef birçok insanın bu konuda çok aceleci davrandıklarını söyleyerek onları eleştirir. Bu tutumu, modern dünyada yaşayan biz Müslümanlara da farklı düşünce, mezhep ve kanaatlere karşı takınılacak tutum konusunda bir öğüt niteliğindedir.

KAYNAKÇA

- el- Bağdâdî, Abdu'l-Kâhir b. Tâhir et-Temîmî, *el- Fark beyne'l Fırak*, (Mezhepler Arasındaki Farklar), (Çev. Ethem Ruhi Fırlalı), Kalem Yay., İstanbul 1979.
- Canan, İbrahim, *Hadis Ansiklopedisi (Kütüb-i Sitte)*, Akçağ Yayınevi, C. I, tsz.
- el - Cüveynî, *el- 'Akîdetün Nizâmiye*, Muhammed Zâhid el Kevseri neşri, Kâhire 1367/1948.
- Çağatay, Neşet- Çubukçu, İ.Agâh, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, AÜİF. Yay., Ankara 1965.
- Çağrıçı, Mustafa, "Gazâlî", *DİA*, C. XIII. İstanbul 1996.
- Çubukçu, i. Agâh, *Gazzâli ve Şüphencilik*, AÜİF. Yayınları, Ankara 1989.
- Ebu Dâvud, Süleyman b. el- Eşas es Sicistani, *es Sünen*, Mısır 1952/1371.
- el-Eşari, Ebûl-Hasen, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn*, (İlk Dönem İslâm Mezhepleri) (Çev. Mehmet Dalkılıç, Ömer Aydın), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2005.
- Fırlalı, Ethem Ruhi, *Çağımızda İtikadî İslâm Mezhepleri*, Selçuk Yayınları, Ankara 1998.
- Gazâlî,
 -----, *Bâtınîliğin İçyüzü*, Çev. Avni İlhan, T.D.V. Yay., Ankara 1993.
 -----, *el-Erba'in fî Usûlu'd Dîn*, Düzenleme: Abdullah Abdulhamid Urvânî, Daru'l Kalem, Dimeşk 1424/2003
 -----, "Faysalu't- Tefrika Beyne'l İslâm ve'z- Zendeka", *Mecmû'atu Resâili'l- İmâmi'l- Gazâli-III* içinde, Beyrut 1406/1986,
 -----, *Fedaihu'l- Batıniyye*. Tahk.: Abdurrahman Bedevi, Kahire 1383/1964.
 -----, *İhyâ-u 'ulûmi'd Dîn*, (Neşre Hazırlayan: A. Fikri Yavuz), İpek Yayın Dağıtım, C.I, İstanbul 1994,
 -----, "İlcâmu'l-Âvâm an ilmi'l-Kelâm", *Mecmûa'tu Resâili'l-İmâmi'l Gazâlî-IV* içinde, Beyrut 1 406/1986.
 -----, *el- İktisâd fî'l-İ'tikâd*, *İtikatta Ölçülü Olmak*, Çev.:Hanifi Akın, Ahsen Yay. 2005.
 -----, *el- Menhul fî Ta'likati'l- Usul*, Tahk.: Muhammed Hasan el-Heytu, Dâru'l Fikr, Dimeşk 1980.

- , “el- Munkız mine’ d-Dalâl”, *Mecmû’atu Resâili’l-Îmâmi’l- Gazâli-V* içinde, Beyrut 1409/1988.
- , *Ravdatü’t Talibîn ve Umdetü’s Sâlikin, Hak yolunun Esasları*, (Çev. Dilaver Selvi), Semerkand, İstanbul 2009.
- , “Risaletü’l Vaz’iyye”, *Mecmûa’tu Resâili’l-Îmâmi’l Gazâli-IV* içinde, Beyrut 1406/1986.
- Gölcük, Şerrafeddin, *Kelâm Tarihi*, Kitap Dünyası, Konya 2009.
- Gölcük, Şerafettin- Toprak, Süleyman, *Kelâm (Tarih, Ekol, Problemler)*, Tekin Kitapevi, Konya 2001.
- Heyet, *İlmihal*, T.D.V. Yay., C. 1, Ankara 2003.
- Kara, Seyfullah, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, İz Yayıncılık, İstanbul 2007.
- Karlığa, Bekir, “Gazzâlî”, *DİA*. C. XIII, İstanbul 1996.
- Kılavuz, A. Saim, *Anahatları ile İslâm Akâidi ve Kelâm’a Giriş*, Ensar Neşriyat, İstanbul 1997.
- Korkmaz, Fahrettin, *Gazâlî’de Devlet*, T.D.V. Yay., Ankara 1989.
- Kutlu. Sönmez, *İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*, Kitabiyat, Ankara 2003.
- Kutluay, Yaşar, *İslâmiyette İtikâdi Mezheplerin Doğuşu*, Pınar Yay., İstanbul 2003.
- İbn Manzûr, Ebu’l- Fadl Cemalüddîn Muhammed b. Mükrim, *Lisânü’l- Arab*, “zhb” md. Beyrut 1388/1968.
- el-Mâtürîdî, *Kitâbü’t Tevhîd*, (Çev. Bekir Topaloğlu), İsam Yay., Ankara 2005.
- Orman, Sabri, “Gazâlî’nin Hayatı ve Eserleri” *İslâmi Araştırmalar Gazâlî Özel sayısı* TEKDAV, C. XIII. Ankara 2000.
- Öz, Mustafa, *İmâm-ı A’zam’ın Beş Eseri*, İFAV., Yay., İstanbul 2009
- Özen, Şükrü, “Mâtürîdî”, *DİA*, C.XXVIII. Ankara 2003.
- Özler, Mevlüt, *İmâmu’l Hârameyn el- Cüveynî ve Akîdesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lîsans Tezi), Erzurum 1985.
- , *İslâm Düşüncesinde 73 Fırka Anlayışı*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2010.
- , *İslam Düşüncesinde Ehl-i sünnet Ehl-i Bid’at Adlandırmaları*, Ekev Yayınevi, İstanbul 2001.
- Pezdevî, Ebû Yusr Muhammed, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, Trc. Şerafettin Gölcük, Kayıhan Yay., İstanbul 1980.
- er-Râzî, Fahrüddin, *Mefâtîhul Gayb*, (Çev. Heyet) Akçağ Yay., Ankara 1988.

- es- Sâbûnî, Nureddin, *Mâtürîdiyye Akaidi*, (Trc. Bekir Topaloğlu), D.İ.B Yay., Ankara 2005.
- Sarıkaya, Mehmet Saffet, *İslâm Düşünce Tarihinde Mezhepler*, Tuğra Matbaası, Isparta 2001.
- Şerif, M. Muhammed, *İslâm üşüncesi Tarihi*, C. II, İnsan Yay., İstanbul 1990,
- Taftâzânî, Sadeddin, *Şerhu'l Akâid*, (Trc. Talha Hakan Alp), Yasin Yay., İstanbul 2008.
- et-Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsa, *Arizetü'l Ehvezi bi Şerhi Sahihü't Tirmizi*, *Kitâbu-l 'İlm*, Şrh: Azzi İbn-i el-Mâlikî, Darü'l Kütübî'l İlmiyye, Beyrut.
- Topaloğlu, Bekir, *Kelam İlmi Giriş*, Damla Yay., İstanbul.
- Topaloğlu, Bekir- Çelebi, İlyas, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, İsam Yay., İstanbul 2010.
- Uludağ, Süleyman, *Fahrettin Râzî*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1991.
- Üzüm, İlyas, “Mezhep”, *DİA*, C. XXVIII, İstanbul 1994,
- Watt, W. Montgomery, *Müslüman Aydın (Gazâlî Hakkında Bir Araştırma)*, (Çev. Hanefî Özcan), Dokuz Eylül Üniversitesi Yay., İzmir 1989.
- Yavuz, Yusuf Şevki “Ebû Hanîfe”, *DİA*, C. X, İstanbul 1994.
- , “Fahreddin Razi”, *DİA*, C.XII. İstanbul 1995.
- Yazıcı, Muhammet, *İbn Teymiyye'nin İslâm İnanç Mezheplerine Bakışı*, Salkımsöğüt Yay., Erzurum 2009.
- Ebû Zehra, Muhammed, *Mezhepler Tarihi*, (Çev. Sıbğatullah Kaya), Çelik Yayınevi, İstanbul tsz.
- , *Ebû Hanife*, (Çev. Osman Keskioglu), D.İ.B.Yayınları, Ankara 2005.
- Zerrinkub, Hüseyin, *Medreseden Kaçış*, (Çev. Hikmet Soylu), Anka Yayınları, İstanbul 2001.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Selim KILBAŞ
Doğum Yeri ve Tarihi	Bayburt / 1979
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi
Y. Lisans Öğrenimi	
Bildiği Yabancı Diller	Arapça, İngilizce
İş Deneyimi	
Çalıştığı Kurumlar	Güzelhisar İlköğretim Okulu/Köprüköy, İbrahim Hakkı İlköğretim Okulu/Pasinler, Dadaş İlköğretim Okulu Merkez/Erzurum
İletişim	
E-Posta Adresi	Hayatguzel25@mynet.com
Tarih	17.02.2011